Годишњак за друштвену историју
основао је проф. Андреј Митровић 1994. године

Издавач
Удружење за друштвену историју

Главни и одговорни уредник
Милан Ристовић

Заменик главног и одговорног уредника
Немања Радоњић

Редакција
Миле Бјелајац (Институт за новију историју Србије, Београд), Радина Вучетић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Горан Милорадовић (Институт за савремену историју, Београд), Радивој Радић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Милан Ристовић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду),
Дубравка Стојановић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду)

Иностранi чланови редакције
Снежана Димитрова (Југозападни универзитет Неофит Рилски, Благоевград),
Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг), Тетсуја Сахара (Меиџи Универзитет, Токио), Ханес Грандиц (Хумболтов Универзитет, Берлин),
Јово Миладиновић (Универзитет у Констанцу)

Секретар издања
Сања Лукић

Editorial Board
Mile Bjelajac (Institute for Recent History, Belgrade), Radina Vučetić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Goran Miloradović (Institute for Contemporary History, Belgrade), Radivoj Radić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Milan Ristović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Dubravka Stojanović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade)

Foreign Members of the Editorial Board
Snežana Dimitrova (South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad),
Jan Pelikan (Faculty of Arts of Charles University, Prague), Tetsuya Sahara (Meiji University, Tokyo), Hannes Grandits (Humboldt University, Berlin),
Jovo Miladinović (University of Konstanz)

Secretary of the Edition
Sanja Lukić

Адреса редакције
Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
телефон: 011/3206-280

Address
Annual of Social History, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju,
Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telephone: 011/3206-280

e-mail: g.drustvena.istorija@gmail.com
http://www.udi.rs

Ова свеска Годишњака за друштвену историју изашла је захваљујући финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

UDK 93/99 ISSN 0354–5318

ГОДИШЊАК ЗА ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. XXXII, свеска 1, 2025.

Београд, 2025.

Лектор
Оливера Величковић

Коректура и превод резимеа
Маша Милорадовић

Насловна страна
Никола Костандиновић

Илустрација на насловној страни
Брат и сестра, Темишвар, око 1880. године. Приватна колекција.

Тираж
150

Припрема и штампа
„Чигоја штампа“ Београд, Студентски трг 13
e-mail: office@cigoja.rs

Ослобођено пореза на промет мишљењем Министарства за науку и технологију
Републике Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ
CONTENTS

Студије
Essays

др Снежана Алексић,
Агроекономија манастира Фенека у 1921. години 7
Snežana Aleksić, PhD,
Agroeconomy of the Fenek Monastery in 1921

др Саша Илић,
Гувернер без Народне банке (финансијска акција краља Петра II 1950–1952. године и прилог за биографију Милоја Сокића) 23
Saša Ilić, PhD,
Governor Without the National Bank (The Financial Action of King Peter II from 1950–1952 and a Contribution to the Biography of Miloje Sokić)

Из истраживања
Research

МА Слободан Мандић и др Вања Панић,
Судбина виле Катарине Косидолац, 1937–1958. 57
Slobodan Mandić, MA, and Vanja Panić, PhD,
The fate of Katarina Kasidolac's villa 1937–1958.

др Немања Митровић,
Прожимање политике и фудбала у југословенско-пољским односима међуратног периода 73
Nemanja Mitrović, PhD
The permeation of politics and football in Yugoslav-Polish relations in the period between the two World Wars

Баштина
Heritage

МА Сања Лукић,
Мирјана Грос и Фулбрајтов програм: Архивски увид 97

О идејама и књигама
On Ideas and Books

др Милан Радовановић,
Друштвена историја у фокусу L 109

МА Слободан Мандић,
Прикази сајтова (Web адресар) XLVIII 115

Упутство за предају рукописа 121

Submitting manuscripts 127

УДК 271.222(497.11)-735:338.43”1921”(093.2)

др Снежана Б. Алексић, доцент
Пословни и правни фактултет, Универзитет МБ Београд
snezanaaleksic3@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 4.3.2025.
Прихваћен: 26.6.2025.

Агроекономија манастира Фенека у 1921. години[1]

Апстракт: *У раду се настоји доћи до сазнања како се 1921. године одвијала агроекономска активност на имању манастира Фенека, да ли је и како пољопривредна делатност допринела санацији апсолутне ратне штете која је у Фенеку настала 1914. године. У ширем контексту, посматрано је како су се резултати манастирске агроекономије рефлектовали на места из непосредног окружења Фенека. Тема претходно није била предмет интересовања наше научне и стручне јавности. Ово истраживање засновано је на до сада не објављеној архивској грађи.*

Кључне речи*: Манастир, Фенек, агроекономија, приход, трошак, Јаково.*

Увод

Ово истраживање утемељено је у архивској грађи која се чува у Митрополитско-партијаршијском архиву под старањем Архива Српске православне цркве у Сремским Карловцима,[2] у фонду: Управни одбор манастира, са ознаком: Манастир Фенек, рачуни 1921. У грађи се налази укупно 546 докумената из пословања манастира из 1921. године, од чега је 487 докумената расхода:

[1] Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/ 200163)

[2] До септембра 2024. архив је био под старањем Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНуК).

признаница рачуна и других исправа расхода, и 58 докумената прихода: против-признаница и других исправа прихода, и један прорачун прихода и расхода за 1921.[3]

Манастир Фенек се налази у административним границама Града Београда, у општини Сурчин, у катастарској општини Јаково. Законом о заштити културних добара[4] проглашен је за културно добро од великог значаја.[5]

На самом почетку Великог рата, 1914. године, сву покретну и непокретну имовину[6] Фенека је уништио 38. мађарски пешачки пук. Монаштво манастира најбруталније је злостављано.[7] Разарање имовине и тортура цивила спроведена је и у селима у непосредној околини манастира, одакле је до краја 1914. сво православно становништво интернирано у аустроугарске казамате и у Славонију. Фенек, и сва села из његове околине, свршетак рата затекао је у апсолутном сиромаштву.[8] Као део бивше аустроугарске територије манастир и околна села нису имали право на ратну репарацију.[9] Арчибалд Рајс у свом извештају од 15. децембра 1918. закључује да је ратна штета у Фенеку апсолутна, констатујући „да су мађарске трупе потпуно уништиле ову лепу цркву и у њој све разрушиле, тако да је немогућа свака њена рестаурација“.[10] Ипак, захваљујући братству манастира, обнова Фенека је отпочела 1919. године,[11] али је, због недостатка новца, заустављена 1920.[12] У јануару 1921. братство Фенека доноси одлуку да

[3] Архив Српске православне цркве у Сремским Карловцима. Митрополитско-Патријаршијски архив (даље МПА), фонд: Управни одбор манастира (даље УО), кутија: Манастир Фенек (даље МФ), рачуни из 1921. године (даље р. 1921).

[4] *Службени гласник СРС*, бр. 28/1977.

[5] *Службени гласник СРС*, [Одлука о утврђивању], бр. 14/1979.

[6] О имовини Фенека пре Великог рата вид. у: Снежана Алексић, „Стање капитала манастира Фенека према резултатима пописа имовине из 1896, 1897, 1898. и 1905. године“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 186, бр. 2, (2023), 229–244.

[7] Стрика Бошко, *Фрушкогорски манастири*, (Загреб: Тискара народних новина, 1927), 176–178.

[8] О страдању људи и имовине у источном Срему вид. у: Снежана Алексић, *Илијина прича*, (Нови Сад: Прометеј, 2018); Снежана Алексић, „Страдање православног становништва, цивила Земунског котара у Великом рату“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 14, бр. 1, (2022), 15–37.

[9] Право ратне одштете признато је манастиру Фенеку почетком 1925. год. („Ратна оштета у Босни“, *Време*, 27. март 1925, 3), док становништву у селима из околине манастира то право није признато.

[10] Арчибалд Рајс, „Извештај о констатацијама“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, 8, 21, (1935), 300–305.

[11] „Епископ Георгије Летић као администратор патријаршије дао је дозволу игуману Данилу Брзаковићу, да може у режији самог манастира приступити обнови и подизању зграда, цркве, итд.“ (Тоша Искруљев, *Распеће Српског народа у Срему 1914 и Мађари: Са Мађарске границе Бајски трокут, Сент Андреја*, (Нови Сад: Штампарија и књиговезница Јовановић и Богданов, 1936), 19–20.)

[12] МПА,УО, МФ, р. 1921, Писмо уз Колаудациони записник, потписао инж. Светозар Станковић мерник српских православних манастира, у Ср. Карловцима, 20.2.1921.

рестаурацију настави[13] и улаже напоре да своју агроекономију[14] начини крајње профитабилном, како би тим приходом финансирао обнову сакралног дела манастира.

Агроекономија манастира Фенека 1921. године

Према извештају који је сачинио фенечки игумана Данило Брзаковић у марту 1921. манастир је поседовао 1.015 катастарских јутара (к.ј.) 685 квадратних хвати (кв.хв.)[15] земље: шуме и интравирал од 84 к.ј. 866 кв.хв. и обрадиве земље 930 к.ј. 819 кв.хв.[16] Управа Фенека закључила је 2. септембра 1920. са Творницом Хрватско-Славонском д. д. за индустрију шећера из Осијека уговор о давању у закуп обрадиве земље,[17] изузев 39 к.ј. који су остављени манастиру на слободно располагање.[18] Од те површине, на 10 к.ј.[19] Фенек је развио баштенску економију, а на осталих 29 к.ј. налазили су се воћњак и њиве – пољска економија, где су гајене житарице и кукуруз.[20] Плодове пољске економије манастир није пласирао на тржиште већ их је користио за своје потребе.[21] Осјечка шећерана је током 1921. године, на име закупа обрадивог земљишта, манастиру Фенеку исплатила 160.153 круна (К) 25 ф.[22]

---

[13] МПА,УО, МФ, р.1921, Извадак из записника прве братске седнице одржане на „Краку“ манастира Фенека 8/21. јануар 1921, потписали: игуман Данило Брзаковић, јеромонах Атанасије Вујичић и искушеник Јован Ивковић.

[14] Агроекономија је грана економских наука која изучава примену свих економских дисциплина на пољу аграра.

[15] 1 к.ј = 1.600 кв.хв = 5.754,64 m².

[16] МПА, УО, МФ, р. 1921, Ад. бр. 66-1921. У.М.Ф. 8/21, март 1921.

[17] Према решењу УО одређено је да Шећерана закупнину уплаћује у благајну Српских народно-црквених фондова, одакле је управа Фенека требало да квартално прима новац за потребе манастира. (МПА, УО, Решење бр. 2877, 22.12.1920); Пошто је Фенек претрпео апсолутну ратну штету и његова обнова је била у току, УО је донео Одлуку да Шећерана закупнину плаћа директно Фенеку, а не Српским фондовима, али, да од ове благајне Фенек у 1921. не може ништа да тражи нити да добије (МПА, УО, р.1921, Одлука УО од 28.2.1921. и Одлука УО од 3.3.1921).; Од земље која је Шећерани дата 1920. у закуп, у сврху Аграрне реформе одузето је 207 к.ј. 916 кв.хв., али је Фенек за ту земљу добио надокнаду. На делу поседа од 39 к.ј., који је обрађивао манастир није спровођена Аграрна реформа. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Ад. бр. 66-1921. УМФ.)

[18] МПА, УО, МФ, р. 1921, Ад. број УО 906-1920.

[19] МПА, УО, МФ, р. 1921, Прорачун расхода 1921, став 9.а, потписао јер. Исаија Стратимировић.

[20] На 6 к.ј. Фенек је сејао жито, а на 24 к.ј. засејан је кукуруз „напола“. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Извештај од 23.2.1921, потписао јер. И. Стратимировић, ревизор манастирских рачуна.)

[21] Из грађе се сазнаје да је Фенеку до жетве 1921. недостајало жита, те је у априлу од Глише Милошевића купио 219 кг жита за 2.014 К 80 ф. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 14.4.1921.)

[22] МПА, УО, МФ, р. 1921, Проту-потврда, 27.1.1921; 2.4.1921.; 2.7.1921; 23.7.1921; 1.10.1921; 5.11.1921; 31.12.1921.

Према подацима из финансијско-рачуноводствене евиденције манастира, типског обрасца за пријем новца у благајну са насловом „проту-потврда“,[23] сазнаје се које пољопривредне културе су 1921. у башти манастира узгајане, и које количине одређених врста поврћа и воћа су продате.[24] Осим поврћа и воћа Фенек је на тржиште пласирао и семе које је сам производио,[25] а од прерађевина, манастир је продао 42,5 кг киселог купуса. Поврће и воће произведено на имању Фенека у највећем делу транспортовано је на пијацу у Земуну,[26] где га је од фебруара до децембра 1921. продавала Даринка Филиповић. Приход од те продаје износио је 107.153 К.[27] Део поврћа који је произведен 1921. продао је баштован Душан Јанкеш[28] директно на манастирском имању, и у касу манастира положио приход у износу 55.020 К.

На Фенечкој економији су од 1. јануара до 15. фебруара 1921. радила три баштована: Карл Јенда, Душан Јанкеш и Илија Корица.[29] После 15. фебруара Јенда се не помиње као манастирски баштован, а до краја 1921. у Фенеку су радили баштовани Јанкеш и Корица.[30] У Прорачуну за 1921.[31] нису предвиђене месечне плате за баштоване, а планирано је да се на име њихове зараде одвоји 15% годишњег баштенског прихода. Ипак, тај постотак баштованима није ис-

[23] У обрасцу су унети подаци ко је, и на име чега, уплатио новац у благајну. Прва проту-потврда издата је 27.1.1921, последња 31.12.1921.

[24] 7.915 комада келерабе; 17.068 главица купуса; 8.898 глав. кеља; 3.390 глав. салате; 8.890 ком. краставаца; 278 ком. бундева; 39.095 ком. паприке; 94 ком. лубеница; 13 ком. диња; 268 глав. карфиола; 70 ком. цвекле; 150 ком. роткве; 90 ком. целера; 76 кг першуна; 190 кг шаргарепе; 64 кг спанаћа; 1.258 кг црног лука; 4 кг белог лука; 2.127 кг кромпира; 682,5 кг патлиџана; 510 кг зелени; 464 кг јабука; 12.850 веза младог лука; 1 венац паприке; 6 корпи празилука. (МПА, УО, МФ, Р. 1921, Проту-потврда, 2.2.1921; 5.2.1921; 7.3.1921; 6.4.1921; 11.4.1921; 5.5.1921; 14.5.1921; 18.5.1921; 26.5.1921; 6.6.1921; 18.6.1921; 2.7.1921; 6.7.1921; 17.7.1921; 29.7.1921; 15.8.1921; 27.8.1921; 1.9.1921; 10.9.1921; 17.9.1921; 25.9.1921; 8.10.1921; 10.10.1921; 21.10.1921; 26.10.1921; 5.11.1921; 15.11.1921; 20.11.1921; 21.11.1921; 26.11.1921; 2.12.1921; 18.12.1921; 22.12.1921; 31.12.1921.)

[25] 14 паклица и 2 кг семена салате.

[26] У 1921. год. Земун је имао 18.524 становника (*Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, за индустрију, обрт и пољопривреду*, (Београд: Југословенско Рудолф Мосе, 1927), XL), те је због близине и бројности становништва за Фенек био идеално тржиште.

[27] На делу територије која се претходно налазила у склопу Аустроугарске, којој је припадао и Фенек, у оптицају је била валута круна. Званично, у Краљевини СХС, повлачење крунских банкнота извршено је почетком 1920. (Добривоје Стошовић ур., *Годишњак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1926*, (Београд: Графички институт „Народна Мисао“, 1926), 113) али, из расположиве грађе се види да је Фенек своје пословање 1921. евидентирао у овој валути. Однос динара и круне био је 1:4. О новцу у оптицају вид. у: Svetlana Pantelić, „Dinarsko-krunske novčanice“, *Bankarstvo,* 46, br. 3, (2017), 130–141.

[28] Из Јакова, као баштован помиње се у: *Адресар Краљевине СХС*, 1927, 545.

[29] МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплати чељади, за јануар 1921; МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 15.2.1921.

[30] МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплати чељади, од фебруара до децембра 1921.

[31] МПА, УО, МФ, р. 1921, Прорачун, потписао јер. И. Стратимировић.

плаћен, већ им је исплаћена месечна плата: Јенди је за рад у јануару и ½ фебруара исплаћено 900 К, Јанкешу за рад од јануара до децембра исплаћено је 4.700 К, а Корици за исти период 4.150 К.[32] Укупно исплаћена зарада баштованима у 1921. износила је 9.750 К, што је било мање од постотка који је у Прорачуну за 1921.[33] био предвиђен.[34] У Прорачуну, на страни трошка, није предвиђена ставка исплате за услугу продаје поврћа и воћа на пијаци.[35]

Трошак који је Фенек имао у вези са продајом, а који је приказан као расход благајне, био је транспорт робе на релацији од манастирског имања до пијаце у Земуну. Овај трошак износио је 2.410 К, а обухватао је храну и преноћиште за кочијаша и храну, ђерам и шталу за коње.[36] Изузев надокнаде путног трошка, кочијаш није добијао дневницу за превоз робе на пијацу, већ му је као запосленом лицу у манастиру исплаћивана месечна плата.[37] Од почетка 1921. закључно са августом у Фенеку је био ангажован један кочијаш, а од септембра до краја године запослена су двојица кочијаша.[38] Потреба за двојицом кочијаша јавила се због обима робе коју је требало транспортовати на пијацу. Осим кочијаша, за транспорт робе било је потребно превозно средство, што је у посматраном времену била коњска запрега. Фенеку је у јулу 1920. од стране Државног пастухарског одела у Кутјеву додељен на исхрану и послугу један коњ који је у априлу 1921. манастиру одузет,

[32] Осим плате у новцу, Корици је дато 50 кг жита у вредности 500 К. Ставка је прокњижена као расход благајне. (МПА, УО, МФ р. 1921, Потврда за куповину, 22.6.1921.)

[33] МПА, УО, МФ, р. 1921, Прорачун расхода за 1921, став 9.а, потписао јер. И. Стратимировић.

[34] У истом прорачуну планиран је приход од 250.000 К, из грађе се уочава да је баштенска економија донела мању зараду. У односу на планирано, остварено је свега 64,9%, што је вероватно био разлог зашто су зараде баштована биле мање у односу на планиране.

[35] Може се претпоставити да се, пошто нема писаног трага, радило о усменој нагодби према којој је Даринка Филиповић задржавала одређени проценат од оствареног прихода као своју зараду, а да је остатак новца од продаје уплаћивала у манастирску благајну. Оваква нагодба о регулисању узајамних обавеза и потраживања подразумевала је међусобно поверење две стране. Иако у грађи нема података о Д. Филиповић, може се претпоставити да је она била супруга Фрање Филиповића, који је током 1920/21. био запослен као зидар и чувар на имању Фенека, где је и становао.

[36] МПА, УО, МФ, р.1921, Потврда за куповину, 1.2.1921; 28.2.1921; 1.4.1921; 1.5.1921; 31.5.1921; 30.6.1921; 1.8.1921; 31.8.1921; 4.9.1921; 15.9.1921; 30.9.1921; 31.10.1921; 30.11.1921; 31.12.1921.

[37] За кочијаша је о трошку манастира у октобру купљен један зимски капут и једно одело. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Трговина мешовитом робом, Живко Петровић, Јаково, 2.10.1921. и 19.10.1921.)

[38] На платном списку у периоду од јануара до септембра био је кочијаш Коста Јанковић, са месечном платом од 400 К. У 1921. Јанковићу је на благајни манастира исплаћено укупно 3.600 К. У септембру је као кочијаш ангажован и Милан Продановић, са платом 300 К, и на тој позицији је био до децембра 1921. Укупно му је исплаћено 1.200 К. Уместо Јанковића на месту кочијаша у октобру и новембру ангажован је Јоца Тотај, коме је исплаћено укупно 800 К. У децембру 1921. кочијаш је био Стева Јекић, са платом 400 К. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплати чељади, од јануара до децембра 1921.)

услед чега је Фенек остао само са једним коњем, који је био власништво Осијечке шећеране, која је свог коња привремено уступила на коришћење Фенеку.[39] Али, Шећерана је свог коња услед остарелости (25. год.) и болести, у априлу 1921. одвела, а другог коња није била у стању да стави манастиру на располагање.[40] Пошто је Фенек у априлу остао без иједог коња, био је принуђен да га купи, те је прво купио кобилу за приплод, а потом и три коња за вучу. Сва четири коња купљена су на пијаци у Старој Пазови, тада највећој сточној пијаци у Срему, и то: 21. априла од Ота Месароша из Нове Пазове купљена је мрка кобила од десет година за приплод[41] по цени од 8.400 К, потом и три коња за вучу за 24.640 К.[42] Укупан трошак набавке коња у 1921. износио је 33.040 К. Братство Фенека известило је у априлу 1921. Управни одбор управе православних манастира у Сремским Карловцима, да су кола које је манастир добио од Дирекције посла 1919. године, услед своје истрошености, сасвим неупотребљива,[43] те је стога, 21. маја, од Петра Јовановића из Батајнице, манастир купио једна половна кола по цени од 4.200 К,[44] а од Јована Брзаковића из Вогња[45] манастир је 18. новембра купио и друга половна теретна кола по цени од 3.000 К.[46] Укупан трошак набавке кола у 1921. износио 7.200 К.

На имању Фенека осим стално запослених лица[47] који су надокнаду за свој рад добијали као фиксну, месечну плату,[48] радили су најамни радници – надничари. Према врсти посла коју су обављали издвајају се две скупине надничара:[49] ангажовани на аграрним пословима, и ангажовани на грађевинским пословима.[50]

---

[39] МПА, УО, МФ, р. 1921, Ад бр. 94 и 101-1921. УМФ.

[40] МПА, УО, МФ, р. 1921, Ад. бр. 101 и 127-1921. УМФ.

[41] Душану Урошевићу из Сурчина је 25. маја плаћено 60 К за пуштање пастува за приплод код манастирске кобиле. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 25.5.1921.)

[42] Дана 20. маја од Душана Јовановића из Нове Пазове једног коња од шест година за 9.840 К; Дана 1. септембра од Петра Аћимовића из Белегиша једног коња од пет година за 7.340 К, и истог дана од Јулке Јовановић из Нових Карловаца једног коња од шест година по цени од 7.460 К. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 21.4,1921; 20.5.1921.; 1.9.1921.)

[43] МПА, УО, МФ, р. 1921, Ад. бр. 101 и 127-1921. УМФ.

[44] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 21.5.1921.

[45] Фенечки игуман Д. Брзаковић рођен је у Вогњу 1868, а вероватно је да је Ј. Брзаковић био његов сродник.

[46] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 18.11.1921.

[47] То су: куварица, послужитељка, кочијаш, баштован, свињар, лугар. На овим позицијама, на месечном нивоу, број ангажованих лица је варирао, кретао се од шест до девет људи. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплати чељади, јануар–децембар 1921.)

[48] Исплаћено је укупно 27.550 К. (Исто.)

[49] Осим надничара ратара и грађевинара, Фенек је повремено ангажовао и надничаре за не специфичне послове, као што су: чишћење канала, затрпавање ровова из ратне 1914, чишћење бунара и сл.

[50] На име надница у грађевинарству током 1921. исплаћено је укупно 62.582 К. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплати надничара за време од 24.1. до 31.12.1921.)

По подацима из 48 документа о исплати надничара у аграрним пословима за период од 1. јануара[51] до 31. децембра 1921, из благајне манастира исплаћено је укупно 1.702 целих и ½ аграрне наднице. Укупна свота новца коју је Фенек исплатио својим аграрним надничарима износила је 52.419 К, те се отуда може закључити да је просечна цена аграрне наднице на имању манастира у 1921. била 30 К 79 ф. Укупна вредност исплаћених аграрних надница у износу 52.419 К подразумевала је исплату радника који су били ангажовани на свих 39 к.ј. земље коју је манастир обрађивао, што је био рад на пољској економији (орање, кошење жита, руководење, итд), рад на баштенској економији (сејање, окопавање, плевљење, заливање, брање, паковање за пијацу, трапљење), и наднице за рад у воћњаку (крчење, кошење).

Иако је у Прорачуну за 1921. годину предвиђено да манастир у сегменту пољске економије, од продаје жита и кукуруза, оствари годишњи приход од 57.400 К,[52] у грађи се не види да је у манастирску благајну примљен новац од продаје летине. Приход који је евидентиран потицао је од плодова земље који су узгајани у баштенској економији и воћњаку.[53] У 1921. години удео продатог воћа значајно је мањи у односу на продато поврће. Од воћа произведеног на фенечкој економији на пијаци у Земуну продато је укупно 94 ком. лубенице,[54] 13 ком. диња[55] и 464 кг јабука.[56] Лубенице и диње су гајене у баштама, а јабуке у манастирском воћњаку у коме је вероватно произведено далеко више воћа од количина које су продате на пијаци. На овај закључак упућује податак да је 6. новембра 1921. Милисаву Путниковићу из Јакова[57] на име печења 13 казана

[51] Фенек је 1.1.1921. исплатио 260 К за 13 надница за копање и ђубрење баште од 27.12.1920. до 1.1.1921. Пошто је ова обавеза настала у 1920, те наднице нису узете у обзир код анализе надница исплаћених у 1921. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплати надничара за време од 27.12.1920. до 1.1.1921.)

[52] МПА, УО, МФ, р. 1921, Прорачун прихода, Одобрен предлог УО од 18.5.1921.

[53] Пошто у проту-потврдама нема појединачно исказаних цена за одређене плодове земље, не може се утврдити колике су биле појединачне цене, те се не може извести рачуница колики удео у приходу 1921. чини воће, а колико поврће. У грађи је могуће уочити да су продате количине поврћа у односу на воће далеко веће, те можемо да закључимо да се аграрна економија Фенека претежно базирала на производњи и продаји поврћа.

[54] 30 ком. у августу и 64 ком. у септембру. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Проту-потврда, 27.8.1921; 1.9.1921; 10.9.1921.)

[55] 1 ком. у септембру и 12 ком. у октобру. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Проту-потврда, 25.9. и 10.10.1921.)

[56] 37 кг у јулу, 367 кг августу, 60 кг у септембру и 60 кг у октобру. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Проту-потврда, 29.7.1921; 15.8.1921; 27.8.1921; 10.9.1921.)

[57] У Јакову је 1921. било 1.815 становника. Крајем 1914. становништво је интернирано у село Трпињу у Славонији. Њихов покретни иметак и сточни фонд су опљачкани, куће су девастиране, неке и спаљене. (Упор.: С. Алексић, „Страдање православног становништва цивила Земунског котара у Великом рату,“ 15–37.)

ракије исплаћено 390 К.[58] Отуда је извесно да је манастир производио ракију од сопсвеног воћа, које је гајено у манастирском воћњаку. На то упућује и податак да је Фенек у периоду од 7. јула до 15. септембра ангажовао Симу Шћопа из Јакова као чувара воћњака, за шта му је исплаћено 1.000 К.[59] Као додатно обезбеђење воћњака ангажован је Данило Кузмановић из Јакова коме је 9. августа на име наднице за два дана и две ноћи чувања воћа током манастирске славе исплаћено 200 К.[60] У 1921. години Фенек није поседовао свој виноград.[61]

Баштенска и пољска економија изискивале су улагања у набавку семена и других потрепштина. Куповина је вршена у трговинама или код физичких лица, за шта је манастир издвојио укупно 12.631 К 20 ф, и то:

120 гр. паприке жуте бабуре, 130 гр паприке жуте дугачке .....255,50 К[62]
40 8/5 кг лука, летњег лука.....288,20 К[63]
13 пакета семена, 1 кг першуна .....226 К[64]
0,15 кг карфиола, 0,20 кг келерабе, паклица кеља,
½ кг шаргарепе, ½ кг паштрњака, 10 кг плавог камена .....1.292 К[65]
¼ кг семена кеља, ¼ кг семена купуса, ¼ кг семена келерабе,
½ кг семена спанаћа.....525 К[66]
13 паковања семена.....26 К[67]
2,40 кг рафије[68] .....54 К[69]
¼ кг семена купуса, 0,38 кг семена спанаћа.....90,40 К[70]
2 кг спанаћа, 15 дг.[71] зимске салате.....140 К[72]
Јовану Ивковићу искушенику на име слања новца за

[58] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 6.11.1921.

[59] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 15.10.1921.

[60] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 9.8.1921.

[61] Фенек је пре рата поседовао виноград, који је због запуштености током интернације 1914–1916. пропао.

[62] МПА, УО, МФ, р. 1921, Закупно господарство Фенек, 12.3.1921.

[63] МПА, УО, МФ, р. 1921, B. Teply, vlastiti uzgoj i prodaja sjemena na veliko i malo, Zagreb,16.3.1921.

[64] МПА, УО, МФ, р. 1921, Препис из књиге пазара код Јована Бурмаза, Земун, 26.12.1921.

[65] Исто.

[66] Исто.

[67] МПА, УО, МФ, р. 1921, Трговина мешовитом робом, Живко Петровић, Јаково, 2.7.1921.

[68] Врста канапа за везивање винограда, парадајза, и др. баштенских култура из рода „пењачица“.

[69] МПА, УО, МФ, р. 1921, Препис из књиге пазара код Јована Бурмаза, Земун, 26.12.1921.

[70] Исто.

[71] Декаграма, 1 кг = 100 декаграма.

[72] МПА, УО, МФ, р. 1921, Браћа Јеловац, основано 1888, Земун, 3.9.1921.

баштованско семење у Салцбург преко Јадранске банке[73]
са путним трошком до Београда и назад ..... 1.928 К[74]
Милану Савићу за 50 снопова трске за баштенско покривање
расада, ради зиме и мразева ..... 200 К
Живку Поповићу из Јакова за семе: 100 кг кромпира и 2 кг пасуља ..... 340 К
Станку Ковачевићу из Јакова за 20 снопова трске за покривање
колибе у башти за чувара поврћа[75] ..... 80 К
Сими Јовићу из Јакова за 2 ком. земљана ћупа за воду од 5 лит.
за надничаре у башти манастирској ..... 40 К
Николи Поповићу из Јакова за 2 ком. ћупа за надничаре у башти ..... 40 К
Петру Мирковићу из Јакова за 25 лонаца од земље за башту ..... 80 К
Живку Поповићу из Јакова за 2 ком. корпи за башту ..... 64 К
Јакобу Манзу лимару на име продатих за башту:
4 нове канте од белог плеха, 5 старих канти оправио и залио ..... 560 К
Милану Савићу из Бољеваца за 10 ком. корпи за башту ..... 320 К
5 кг семена детелине ..... 360 К[76]
Јанку Барнаку из Бољеваца за 150 кг семена вика[77] ..... 1.200 К[78]
Спаси Отањцу из Јакова за 44 кг семена сочива за сејање ..... 352 К
(*нечитко коме*) за 10 кг луцерне детелине за сејање ..... 600 К
1 гладило, 1 срп и 1 грабуље ..... 77 К[79]
2 мотике и 1 виле ..... 176 К[80]
5 ком. вила дрвених ..... 60 К[81]
Милану Савићу за чишћења бунара за поливање баште ..... 400 К[82]

---

[73] Потврде од 30.12.1920. и 17.1.1921. које је издала благајна Јадранске банке у Београду (експозитура Јадранске банке из Љубљана) на име Карла (Драгутина) Јенде као наручиоца семена за Фенек од добављача: Jak. Zieglers Sohul, Salcburg.

[74] Од ставке 9. до ставке 18. (МПА, УО, МФ, р.1921, Потврда за куповину, 17.1.1921; 12.2.1921; 21.3.1921; 24.3.1921; 12.6.1921; 26.7.1921; 1.8.1921; 12.8.1921; 4.9.1921.)

[75] Иако се помиње чувар поврћа у грађи нема податка о њему, нити податка да је за услугу чувања поврћа исплаћена плата или надница.

[76] МПА, УО, МФ, р. 1921, Препис из књиге пазара код Јована Бурмаза, Земун, 26.12.1921.

[77] Врста биљке из породице махунарки, сточна храна. Народно име „Вика“, позната и као „Дивљи грашак“. Латински назив „Vicia sativa“. (Упор.: *Речник српскохрватског књижевног језика 01 А–Е*, (Нови Сад–Загреб: Матица Српска–Матица Хрватска, 1967), 556; Станоје Станојевић, *Народна екциклопедија СХС, 01, А–З,* (Загреб: Библиографски завод, 1928), 512.

[78] Од ставке 20 до ставке 22. (МПА, УО, МФ, р.1921, Потврда за куповину, 10.3.1921; 11.3.1921; 10.4.1921.)

[79] МПА, УО, МФ, р. 1921, Препис из књиге код Мише Николића, млађег гвожђара, Земун, 31.12.1921.

[80] МПА, УО, МФ, р. 1921, Гвожђарска трговина А. Вајнрихтера насл. Чутурило и Чукар, 1.11.1921.

[81] МПА, УО, МФ, р. 1921, Трговина мешовитом робом, Живко Петровић, Јаково, 3.12.1921.

[82] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 23.4.1921.

*

На основу расположиве грађе не може се утврдити тачан обим сточарске производње у Фенеку у 1921, пошто не постоји попис живине и стоке која је узгајана на манастирском имању, али постоје подаци шта је манастир током године куповао и продавао. На страни куповине уочава се да је манастир набављао животиње за приплод. Изузев раније поменуте кобиле, ради проширења сточарске економије Фенек је за укупних 8.336 К купио на пијаци у Старој Пазови, од Балинт Јозефа из Путинаца једну стеону јуницу од 1 ¾ године по цени од 5.650 К, и од Грује Ракића из Јакова једног нераста старог 1 ½ године за 2.686 К.[83] Куповину јунице на пијаци у Старој Пазови пратио је путни трошак од 84 К,[84] и трошак посредника Тоше Керперњара из Јакова.[85] Трошак куповине живине за приплод износио је 9.504 К, а новац је исплаћен продавцима из Јакова.[86] Осим живине, у Јакову је, ради приплода,[87] купљено 303 комада кокошијих и пачијих јаја,[88] њихова укупна цена износила је 820 К 20 ф.[89] Током 1921. манастир је са своје економије на тржиште пласирао говеда и свиње.[90] Приход од продаје говеда износио је укупних 7.360 К: за продато мушко теле по цени 1.320 К и бика од 1 ½ године за 6.040 К.[91] Оба грла продата су 19. фебруара на пијаци у Обреновцу. Посебно интересантан је податак да осим што су ову продају пратили трошкови превоза бика и телета преко реке Саве, као трошак продаје јавља се и

[83] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 24.2. и 26.10.1921.

[84] Доручак кочијашу и искушенику 24 К, ручак обојици 60 К. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 24.2.1921.)

[85] Керперњару је на име посредовања при продаји бика и телета 19. фебруара у Обреновцу и куповини јунице у Старој Пазови 24. фебруара исплаћено 240 К. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 1.3.1921.)

[86] Жики Радовановићу за две ћурке и једног ћурана 450 К; Милану Радовићу за ћурку 200 К; Даници Јовановић за 2 петла 100 К; Љубици Лазић за петла 60 К; М. Кузмановић за 6 гусака 288 К; Стеви Гелезану за две патке 70 К. (МПА, УО, МФ, р.1921, Потврда за куповину, 12.1.1921; 24.2.1921; 8.4.1921; 12.4.1921; 26.7.1921; 19.8.1921.)

[87] Манастир је 1921. „за кухињу“ купио свега 10 ком. кокошијих јаја. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплаћеним мањим издацима, за март и април 1921.)

[88] Од Данила Кузмановића, Љубице Лазић, Милана Крстоношића, Катице Радовановић.

[89] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 3.2.1921; 23.3.1921; 12.4.1921; 18.4.1921; 21.7.1921; 25.7.1921; 4.8.1921; 17.11.1921; 26.12.1921; 30.12.1921.

[90] У грађи нема података о овчарству, мада, вероватно да оно у 1921. у Фенеку није присутно. На овај закључак упућује податак да је пре Првог светског рата овчарство стагнирало, док је свињогојство интензивирано. (Упор.: Снежана Алексић, „Економика пољопривреде у равном Срему од средине XVIII века до 1913. године“, *Агроекономика*, 51, 97, (2022), 57–68.)

[91] Купци су били: Милан Станишић из Ваљева и Милоје Крсмановић из Забрежја. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Проту-потврда, обе од 19.2.1921.)

царина.[92] Трошкови продаје говеда на Обреновачкој пијаци износили су 234 К.[93] Укупан годишњи приход од продаје свиња износио је 12.740 К, а новац су купци уплатили у манастирску благајну.[94] Као трошак узгоја свиња на манастирској економији јавља се издатак ангажовања свињара. На овој позицији током целе године био је запослен Душан Тотај из Јакова. Његова фиксна, месечна плата износила је 250 К, а у 1921. му је укупно исплаћено 3.000 К.[95] Ветеринарски трошак од 72 К исплаћен је Јосифу Шари, штројачу.[96] Иако је манастир у делу пољске економије производио храну, из грађе се види да је Фенек у 1921. од становника Јакова купио мање количине сточне хране: 222 кг мекиња по цени од 798 К[97] и кукурузовину за 600 К.[98]

Манастир Фенек је поседовао сопствену шуму. Из извештаја од 4. јула 1921, који је потписао игуман Брзаковић, сазнајемо да манастир није имао прихода од шумске сече у 1920. години, јер је „шума много пострадала у години 1914, 1915, 1916. и 1917. по бившој аустро-угарској војсци".[99] У 1921. години Фенек је ради својих потреба експлоатисао шуму, а за услугу сече дрва за огрев, за грађу, и за израду столица од сопственог дрвета, манастир је платио 6.802 К.[100] У априлу и августу од продаје 60 ком. храстових стабала разних димензија и ½ хвати храстових цепаница манастир је остварио приход од 2.560 К.[101]

---

[92] Срем се 24.11.1918. на збору у Руми присајединио Краљевини Србији, те отуда чуди података да је 1921. за робу која је транспортована преко реке Саве наплаћивана царина. Вероватно да се није радило о државној царини, већ о некој врсти надокнаде која је важила у Краљевини СХС.

[93] За превоз преко Саве за Обреновац и назад у Бољевце 36 К, ручак кочијашу и искушенику тога дана у Обреновцу 50 К, свега 86 К. За превоз говеда преко Саве 60 К, царина за бика 64 К, царина за теле 24 К, свега 148 К. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 19.2.1921.)

[94] Фрања Филиповић зидар у Фенеку за крмачу назимицу, два прасета, једно женско назиме и четири мушка назимчета = 2.800 К; Витомировић Јанко из Јакова за три јалове крмаче од две год. и нераста од две год.= 9.500 К; Стева Петровић из Сурчина за четири прасета од осам недеља = 440 К. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Проту-потврда, 1.3; 2.8; 15.9; 22.12.1921.)

[95] МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплати чељади, I до XII 1921.

[96] За чишћење 11 прасића и крмаче назимице. (МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 10.5.1921.)

[97] Од Николе Карапанџе 20 кг за 80 К; Јована Марковића 100 кг за 400 К; Петра Лотријана 90 кг за 270 К; Живка Витомировића 12 кг за 48 К. (МПА, УО, МФ, р.1921, Потврда за куповину, 13.2.1921; 25.4.1921; 30.4.1921; 14.5.1921; 16.5.1921.)

[98] Фенек је платио Тривуну Јовановићу за сечења и везивања 1 к.ј. кукурузовине 200 К и Илији Корици за продатих 1 к.ј. кукурузовине 400 К. (МПА, УО, МФ, р.1921, Потврда за куповину, 9.10. и 13.10.1921.)

[99] МПА, УО, МФ, р. 1921, Ад. број 154-1921/У.М.Ф.

[100] Николи Карапанци и Стевану Степановићу, обојица из Јакова, на име сече у манастирској шуми 16 метарских хвати дрва за огрев, свега 3.200 К, и на име сече 113 ком. храстових дрва за грађу, свега 5.912 К; Милану Крстоношићу из Јакова за направљених 6 столица од манастирског дрвета 330 К, а Влади Крижану и Раји Вукмировићу на име тестерења 3 хв. цепаница 560 К. (МПА, УО, МФ, р.1921, Потврда за куповину, 13.2.1921; 21.3.1921; 24.12.1921.)

[101] МПА, УО, МФ, р. 1921, Проту-потврда 8.4. и 1.8.1921.

У тражењу начина да Фенек дође до новца који је био потребан за наставак радова на обнови манастира, инжењер Светозар Станковић у Извештају од 20. фебруара[102] предложе да се Фенеку одобри сеча (продаја) једног дела манастирске шуме, и то оног дела који је и иначе био прилично девастиран. По његовом мишљењу, од те сече могло се добити 200–300 хвати дрва цепаница, а нешто и за грађу, са 200–300 хиљада К прихода. Станковић закључује да би се тим новцем могла наставити обнова манастира,[103] те је предложио да се „замоли госп. Светозар Радојчић надшумар Петроварадинске имовне општине да обави процену и поднесе мишљење о начину продаје.“[104] Продаја је одобрена током јесени, а заинтересовани купци позвани су на лицитацију у октобру путем огласа у дневној штампи.[105] Иако у грађи нема података о томе како је лицитација спроведена, из путног трошка који је благајни манастира поднео игуман Брзаковић у износу од 382 К, види се да је он ради подношења извештаја Управном одбору манастира о продаји шуме, боравио у Сремским Карловцима 22. и 23. децембра.[106] Последњег дана 1921. године, житељи Јакова Душан Путниковић и Жарко Жужић, на име купљених око 7 к.ј. шуме, на рачун закључене погодбе, у благајну Фенека уплатили су 15.800 К.[107]

Манастир у јануару није имао лугара, али је од 1. фебруара до 1. марта овај посао, уз накнаду од 200 К, обављао Прока Карапанџа из Јакова.[108] Потом је Фенек Карапанџу ангажовао као свог лугара, са месечном платом од 300 К. Од марта до децембра на име зараде исплаћено му је укупно 3.000 К.[109]

Од издавања земље Осијечкој шећерани Фенек је остварио годишњи приход у износу од 160.153 К 25 ф. Трошак који је пратио ову зараду били су разни општински намети, приноси и јавне даће на земљу. У 1921. Фенеку је за намете и даће остало дуга из претходне, 1920. године, тако да је то дуговање и

[102] МПА, УО, МФ, р. 1921, Извештај инж. С. Станковића, 20.2.1921.

[103] Исто.

[104] МПА, УО, МФ, р. 1921, 41-УО.

[105] Текст огласа: „Дражба храстовог дрвета. Дана 5. новембра 1921. у 11 сати. Манастир Фенек продаје у својој шуми која лежи на жељезничкој прузи око 1400 комада необорених храстових дрвета од прилике око 300 метарских хвати огрева и 60 м^3 дрва способног за резану грађу I и II врсте. Исклична цена је 260.000 К. Дражба ће се обавити само на темељу писмених понуда, које морају бити провиђене од искличне цене са 10% јемчевине. Понуда мора бити добро запечаћена и у време предата. Поближи дражбени услови могу се увидети код управе манастира у Фенеку. Управа Манастира.“(*Застава*, 22. октобар 1921, 4; *Застава*, 23. октобар 1921, 5; *Застава*, 25. октобар 1921, 4.)

[106] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 24.12.1921.

[107] МПА, УО, МФ, р. 1921, Проту-потврда, 31.12.1921.

[108] МПА, УО, МФ, р. 1921, Потврда за куповину, 1.3.1921.

[109] МПА, УО, МФ, р. 1921, Исказ о исплати чељади, од III до XII 1921.

задужење из текуће године у укупном износу 111.200 К манастир намирио на крају 1921.[110]

Закључак

Рентабилност манастирске агроекономије током 1921. године у првом реду зависила је од обима и цене производње са једне, и пласмана аграрних производа на тржиште са друге стране. Главно трговиште Фенека на које је пласирао плодове земље била је пијаца у оближњем граду Земуну, одакле је манастир и набављао индустријску робу. Извесно је да је економска активност Фенека подстицајно деловао на земунску трговину. Кључни фактор у агроекономији Фенека, уз купце и добављаче, била је радна снага која је опслуживала манастирско имање. Из грађе се уочава да је аграрна производња Фенека била упућена на становништво суседног Јакова, као радну снагу и ситније добављаче услуга и одређене аграрне робе. Отуда се може тврдити да је манастирска агроекономија била замајац којим је покренута економска активност у Јакову, уз претпоставку да су становници села зараду из Фенека улагали у обнову своје, ратом девастиране имовине. Та зарада за становништво Јакова била је важан, можда и једини извор прихода, јер као део бивше Аустроугарске, то становништво, као и сам манастир, није имало право на ратну репарацију. Стога, осим што је у 1921. години агроекономија Фенека била кључна за опстанак самог манастира, имала је и изузетно значајну друштвену улогу у послератној обнови овог дела Срема.

Агроекономска активност манастира Фенека у 1921. години показује следећи резултат:

ОПИС СТАВКЕ	ПРИХОД	ТРОШАК	ИНВЕСТИЦИЈЕ
приход од баште	162.173		
транспорт на пијацу		2.410	
запрега (3 коња + 2 кола)			31.840
надничари и чувари воћа		55.619	
печење ракије		390	
семе и др. текуће улагање		12.631	
приплод: стока, живина, јаја			27.060
трошак продаје/куповине и посредника		474	
приход од говеда и свиња	20.100		

[110] МПА, УО, МФ, р. 1921, Уредовна намира Општинско поглаварство у Сурчину 27.12.1921; Уредовна намира Општинско поглаварство у Јакову 29.12.1921.

сточна храна, ветеринар		672	
шумска сеча		6.802	
приход од продаје дрва и погодба за продају шуме	18.360		
путни трошак у вези продаје шуме		382	
плате баштована, коњушара свињара, лугара		21.950	
издавање земље у закуп,	160.153		
намети и јавне даће		111.200	
Свега	360.786	212.530	58.900

Манастир Фенек је у 1921. години захваљујући сопственој агроекономији остварио укупни приход од 360.786 К. Трошак производње који је пратио овај приход износио је 212.530 К, а улагање у инвестиције 58.900 К. По одбитку трошка и инвестиција, чист годишњи приход манастира износио је 89.356 К. Тај приход братство манастира Фенека усмерило је у санацију ратне штете и обнову сакралног дела манастира.

Извори и литература:

Arhiv Srpske pravoslavne crkve u Sremskim Karlovcima: Mitropolitsko-patrijaršijski arhiv (MPA), Upravni odbor uprave pravoslavnih manastira u Karlovcima (UO), Manastir Fenek (MF), računi 1921 (r.1921). (ćirilica)

Vreme (ćirilica)
Službeni glasnik SRS (ćirilica)
Zastava (ćirilica)

Adresar Kraljevine SHS, za industriju, obrt i poljoprivredu. Beograd: Jugoslovensko Rudolf Mosse, 1927. (ćirilica)

Aleksić, Snežana. „Stanje kapitala manastira Feneka prema rezultatim popisa imovine iz 1896, 1897, 1898. i 1905. godine“. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, 186, br. 2, (2023), 229–244. (ćirilica)

Aleksić, Snežana. „Stradanje pravoslavnog stanovništva, civila Zemunskog kotara u Velikom ratu“. *Godišnjak za istraživanje genocida*, 14, br. 1, (2022), 15–37. (ćirilica)

Aleksić, Snežana. „Ekonomika poljoprivrede u ravnom Sremu od sredine XVIII veka do 1913. godine”. *Agroekonomika*, 51, 97, (2022), 57–68. (ćirilica)

Aleksić, Snežana. *Ilijina priča*. Novi Sad: Prometej, 2018. (ćirilica)

Iskruljev, Toša. *Raspeće Srpskog naroda u Sremu 1914. i Madžari: Sa Madžarske granice Bajski trokut*, *Sent Andreja*. Novi Sad: Štamparija i knjigoveznica Jovanović i Bogdanov, 1936. (ćirilica)

Stanojević, Stanoje (ur.). *Narodna enciklopedija SHS*, knjiga 01, (A–Z). Zagreb: Bibliografski zavod,1928. (ćirilica)

Pantelić, Svetlana, „Dinarsko-krunske novčanice“. *Bankarstvo*, 46, 3 (2017), 130–141.

Rajs, Arčibald. „Izveštaj o konstatacijama“. *Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu*, 8, 21, (1935), 300–305. (ćirilica)

Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, knjiga 1 (A–E). Novi Sad–Zagreb: Matica Srpska–Matica Hrvatska, 1967.

Stošović, Dobrivoje (ur.). *Godišnjak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1926*. Beograd: Grafički institut „Narodna Misao“, 1926. (ćirilica)

Strika, Boško. *Fruškogorski manastiri.* Zagreb: Tiskara Narodnih novina,1927. (ćirilica)

Summary

Phd Snežana B. Aleksić (1973)

Agroeconomy of the Fenek Monastery in 1921

The paper attempts to find out how the Fenek Monastery, after it was looted, burned and destroyed in 1914, managed its agricultural economy after the World War I. The profitability of the monastery's agricultural economy during 1921 primarily depended on the volume and price of production on the one hand, and the placement of agricultural products on the market on the other. The main market of Fenek was the one in the nearby town of Zemun. At the same time, Zemun was a trading center from which the monastery purchased industrial goods. The key factor in the agroeconomy of Fenek, alongside the buyers and suppliers, was the workforce that served the monastery estate. Documents show that the agricultural production of Fenek depended on the population of the neighboring village of Jakovo. These people were hired laborers, service providers, and sellers of certain agricultural goods on the monastery estate. Therefore, it can be argued that the monastery's agroeconomy was the driving force that launched economic activity in Jakovo, assuming that the villagers invested the earnings from Fenek in the reconstruction of their war-ravaged property. This earnings were an important, perhaps even the only source of income for the inhabitants of Jakovo, since, as part of the former Austro-Hungarian territory, the village was not entitled to war reparations. Therefore, the agroeconomy of Fenek in 1921, in addition to being crucial for the survival of the monastery itself, also had an extremely significant social role in the post-war reconstruction of this part of Srem.

Keywords: Monastery, Fenek, agroeconomy, income, cost, Jakovo.

УДК 336.71(497.1)"1950/1952"(093.2)
321.61:929 Карађорђевић П. II
32:929 Сокић М.

Др Саша Илић, виши научни сарадник
Народна банка Србије, Београд
sasa.ilich@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 27.1.2025.
Прихваћен: 28.6.2025.

Гувернер без Народне банке (финансијска акција краља Петра II 1950–1952. године и прилог за биографију Милоја Сокића)[1]

Апстракт: *Циљ рада је упознавање с финансијском акцијом бившег краља Југославије, Петра II, на преузимању југословенских депозита у иностранству 1950–1952. године, за шта је „формирао" Народну банку Краљевине Југославије у егзилу, са седиштем у Вашингтону и именовао гувернера Милоја Сокића. Тема рада је у сврху обухватније контекстуализације проширена на околности развлашћивања монарха и његове финансијске ситуације, као и на упознавање с биографијом „гувернера" савременој научној јавности непознате централне банке. У чланку је примењена анализа примарних архивских извора Архива Банке Француске, Архива Народне банке Србије, декласификованих и онлајн доступних докумената обавештајне службе, Министарства правде и председникâ Сједињених Америчких Држава, штампе и литературе.*

Кључне речи: *Народна банка Краљевине Југославије у егзилу, Милоје Сокић, гувернер, Југославија, САД, Банка Француске, златне резерве.*

Увод: Политика компромиса и краљ Петар II

Сложене војно-политичке околности на простору Краљевине Југославије током Другог светског рата узроковане су сложеношћу активности непосредно умешаних страна и интереса великих сила, носилаца отпора агресивном рату Сила осовине. Све стране у сукобу пројектовале су будућност дан после престанка борби, а у традиционалне геополитичке и економске интересе уплео

[1] Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/ 200163).

се и идеолошки дискурс, који се показао не мање амбициозним у тежњи за доминацијом. У вртлогу рата, само на различитим странама, нашла су се два снажна идеолошка система: нацистичко-фашистички, као окосница Тројног пакта и комунистички, обликован у Совјетском Савезу и придружен антифашистичкој коалицији грађанских демократија коју су предводиле Велика Британија и Сједињене Америчке Државе. Мада је од почетка било сумњи да савез грађанских демократа и комуниста може за дуже време надживети крај рата, пружање помоћи неком мањем савезнику, пропагандна подршка или занемаривање и сва друга сложена питања односа страна у сукобу нису нужно била условљена идеолошком блискошћу и послератном перспективом, већ реалним потребама тренутка.

Савезничке силе су несумњиво утицале на међусобне односе и стање локалних, у сукоб умешаних страна у Југославији, међутим, спољна реакција је углавном била одраз догађаја на терену. Тамо су се, сем формација у служби окупатора или квислинга, као снаге које су неприхватањем окупације или проглашењем устанка стале на страну савезника, налазиле грађанско-националистичке јединице које је предводио пуковник бивше краљевске војске, Драгољуб Дража Михаиловић (четници) и прокомунистичке снаге под руководством генералног секретара Комунистичке партије Југославије, Јосипа Броза Тита (партизани). Покушај сарадње два покрета је већ до јесени 1941. претрпео неуспех, а идеолошко-политичка искључивост убрзо их је довела до међусобног рата.

Догађаји су показали да је Савезницима спремност на акцију, без обзира на жртве, била важнија од тактичког опредељења. Сагласно идеолошком оквиру комунистички Народноослободилачки покрет (НОП) је добио подршку СССР-а, а Југословенска војска у отаџбини (ЈВУО) Михаиловића, који је укључен у састав владе КЈ у избеглиштву и добио чин генерала, западних савезника. Међутим, пасивност четника и случајеви колаборације с квислинзима и с окупаторима,[2] о чему је британску владу на основу пресретнутих и путем *Енигме* декодираних немачких порука информисала обавештајна служба,[3] а потом и чланови војних мисија, а с друге стране борбеност партизана, утицали су да се током 1943. промени слика о носиоцима отпора. У оквиру *Черчилове политике компромиса* НОП је добио примат па је на Техеранској конференцији (новембар–децембар 1943) одлучено да се помогне партизанима. Помоћ четницима је смањена и по-

[2] На колаборацију је још у августу 1942. посланика Станоја Симића упозорила влада СССР, а пре краја исте године замерку према пасивности четника показали су влада В. Британије и британска штампа. (Bogdan Krizman (prir.), *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943: Dokumenti*, (Beograd–Zagreb: Arhiv Jugoslavije–Globus, 1981), 334–335; Архив Југославије (даље АЈ), Емигрантска влада Краљевине Југославије (даље 103), 25–165, Ед-мемоар Слободана Јовановића Ентонију Идну, 11.1.1943.)

[3] John Cripps, "Mihailović or Tito? How the Codebreakers Helped Churchill Choose", in: *Action This Day*, edited by Michael Smith and Ralph Erskine, (London: Bantam, 2001).

том суспендована, а британска влада је почела да врши притисак на краљевску владу у Лондону и на краља Петра II Карађорђевића да се постигне договор с НОП-ом, што је резултирало споразумима између председника владе КЈ, Ивана Шубашића (1. јун 1944–7. март 1945) и Тита, изабраног на Другом заседању АВНОЈ-а за председника Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ).[4]

Губитак монархије и борба за рестаурацију

Споразуми Тито–Шубашић (16. јун и 1. новембар 1944) су дали легитимитет партизанској скупштини (АВНОЈ) и омогућили долазак на власт комуниста, уз танке наде за очување монархије. Петар II је 24. августа 1944. под британским притиском распустио Врховну команду ЈВУО и разрешио Михаиловића, а 12. септембра 1944. преко Радио Лондона позвао Србе, Хрвате и Словенце да се придруже НОП-у. Конференција на Јалти (4–12. фебруар 1945), која је, према речима британског амбасадора при влади КЈ, Ралфа Стивенсона (Ralph Stevenson), код краља изазвала „забринутост и потиштеност", значила је даље притиске. Већ код одређивања намесника који ће га заступати у новој власти воља Петра II била је подређена Титовим захтевима. Привремена влада ДФЈ (7. март 1945) убрзала је разградњу монархије, а онда је престао контакт краља и његових заступника.[5]

Током Трећег заседања АВНОЈ-а (7–26. август 1945), које је прерасло у Привремену народну скупштину усредсређену на доношење изборних закона за уставотворну скупштину по мери нових власти,[6] а непосредно након што је Тито на оснивачком конгресу Народног фронта отворено оптужио монархију за компромитацију, краљ Петар II је одлучио да реагује. Прокламацијом од 8. августа 1945. осудио је поступке КПЈ који су укључивали револуционарни терор, уговорно повезивање са СССР, сузбијање опозиције, одбијање спољашње контроле избора и друге једностране акције и повукао овлашћење дато намесницима. Међутим, нова власт је игнорисала прокламацију, а савезници су занемарили

[4] Архив Народне банке (даље АНБ), Министарство финансија Краљевине Југославије у избеглиштву (даље 7), кутија 77-1, Указ пов. бр. 258, 1. 6. 1944, препис Министарства финансија 93/1944, 4. 9. 1944; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, II, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, (Beograd: Nolit, 1988), 303–322; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije 1918–1991: hrvatski pogled*, (Zagreb: Naklada Pavičić, 1998), 249–250, 257–261; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Clio, 2013), 181–188.

[5] B. Petranović, *н.д.*, 322; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић (1923–1970): Биографија. Живот испуњен уједињавању Срба у дијаспори и отпору тоталитарном режиму у земљи*, (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 172, 181–186; Петар II Карађорђевић, *Мој живот: мемоари (A King's Heritage: the Memoirs)*, (Београд, Evro Book, 2019), 269–270, 272.

[6] Jovan Marjanović, *Narodno-oslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941–1945*, (Beograd: Radnička štampa, 1975), 161–163.

апел шефова демократских политичких странака Југославије у Лондону од 3. октобра 1945. упућен министрима спољних послова САД, Велике Британије, СССР-а, Француске и Кине, који се тицао обећања датих у погледу будућности Југославије као демократске и слободне земље.[7] Избори за уставотворну скупштину одржани су 11. новембра 1945. у недемократским условима, а 29. новембра 1945. усвојена је декларација о проглашењу ФНРЈ, којом је укинута монархија и краљ Петар II и династија Карађорђевића лишени свих права. Већ 31. јануара 1946. донесен је устав чиме је учвршћен нов друштвено-економски и политички систем.

Огорчен начином на који су спроведени избори краљ Петар II је 29. новембра 1945. осудио тиранију и тоталитаризам и наговестио даљу борбу.[8] Иако су након рата постојале наде да се стање може променити у корист монархије, оне су слабиле и нарочито спласле након хапшења и погубљења Драже Михаиловића у јулу 1946. Од тада је средиште отпора режиму сасвим прешло у иностранство, међу политичке емигранте који су наде полагали у краља, коме су пришли и противници споразума Тито–Шубашић. Бивши министри, предвођени Слободаном Јовановићем, су 1946, у циљу окупљања емиграције која тежи обнови грађанског поретка, формирали Југословенски народни одбор (ЈНО).[9] Кроз ЈНО и институт Круне покушао се обезбедити континуитет државног живота, међутим, дипломатски односи су очувани само са Шпанијом и Мексиком. У новој међународној констелацији ЈНО није могао играти већу улогу уколико се не би профилисао као својеврсни политички форум према коме би САД и В. Британија имале макар моралну обавезу. Услов за подршку био је да ЈНО буде јединствен представник Срба, Хрвата и Словенаца, што је због отпора хрватске емиграције (*мачековаца*) и због подељености српских емигрантских група било немогуће. Неслози су допринели и лоши односи између краља и ЈНО. Половином 1947. године краљ је пренео канцеларију из Лондона у Париз, а касније у Монте Карло. Самовољно је унапређивао официре, именовао непознате саветнике и држао тајне састанке, па га је ЈНО окарактерисао као „јавну опасност“. Интервенције мајке, краљице Марије, нису помогле и тензије су се

[7] Б. Глигоријевић, *н.д.*, 191–192; Саша Илић, „Лондонски меморандум 1945. године: Апел демократских странака у избеглиштву на завођење једнопартијске диктатуре у Југославији“, *Архив, часопис Архива Југославије*, 2, 2 (2001), 241–248.

[8] П. II Карађорђевић, *н.д.*, 246–247.

[9] Уз Јовановића, ЈНО су сачињавали Милан Гавриловић, Богољуб Јевтић, Јован Бањанин, Радоје Кнежевић, Милош Бобић, Крста Милетић, Вељеслав Вилдер и Бећир Ђонлагић, а били су му придружени чланови Централног одбора народног демократског отпора у земљи за време рата, Живко Топаловић, Адам Прибићевић и Владимир Бјелајчић. (Jovica Trkulja i Života Lazić (prir.), *Poruka: list Jugoslovenskog narodnog odbora, London, 1950–1959*, (Beograd: Službeni glasnik, 2007), 8; Момчило Вуковић Бирчанин, *Краљ Петар II Карађорђевић (1923–1970)*, прир. Жељко В. Марковић и Весна Лучић, (Ужице–Бањалука: Историјски архив–Архив Републике Српске, 2022), 346.)

наставиле. Петар II је, користећи део наслеђеног апарата тајне службе, илегално деловао против режима у Југославији. Слабо организоване, некоординисане и на своју руку предузимане акције (пропаганда, инсталирање радио станице „Сава“ у близини Барија, индустријска шпијунажа у фабрици торпеда у Ријеци, убацивање агената и диверзаната) пропадале су брзо, а финале је уследило крајем јануара 1951. када је ухапшено 17 монархиста који су имали задатак да организују отпор. Након тога краљ је одустао од „јуначења на ветрењаче“.[10]

Одустајање од *јуначења* можда има везе с финансијском акцијом која би се могла сматрати својеврсним нападом на комунистичку Југославију, а за коју нема доказа да је организована у некој широј координацији, већ као самостално дело развлашћеног краља или неког уског круга око њега. У мемоарима[11] Петар II није писао о активностима на одржању функција државних структура у емиграцији. Тек узгред је навео да је током сусрета с генералом Франком (1950) једна од тема разговора била промена краљевог представника у Шпанији.[12] Међутим, именовања ма ког лица на неку *државну функцију у егзилу* у сећањима – нема. Тако је краљ *пропустио* да помене и личност коју је именовао гувернером Народне банке Краљевине Југославије (у егзилу), што примарни архивски извори недвосмислено потврђују, као што није поменуо ни чињеницу да је та *банка* покушала да преузме златне и девизне депозите Народне банке КЈ.

Финансијске тешкоће

Сем на примеру владе и скупштине, успостављање везе између *старе* и *нове* Југославије било је важно и у случају Народне банке. Иако с две управе, емигрантском, коју је 1941. поставио краљ и оном коју је након ослобођења Београда именовао НКОЈ, централна банка је брзо постала предмет обједињавања, које је учињено преношењем овлашћења на лица из састава нових власти. Привременој влади је било важно да што пре успостави спољни платни промет и деблокира потраживања и депозите КЈ у иностранству.[13] Указом намесника од 27.

---

[10] Б. Глигоријевић, *н.д.*, 201–206, 212–215. Иако је краља пратио глас да је поводљив и колебљив, његов секретар је тврдио супротно, наводећи да је добро знао шта ради и да је био свестан да се у политичкој делатности може бити и неуспешан, али да је прихватао тај ризик. (М. Вуковић Бирчанин, *н.д.*, 350.)

[11] Прво издање објављено је под: King Peter II of Yugoslavia, *A King's Heritage: The Memoirs of King Peter II of Yugoslavia*, (New York: G. P. Putnam's Sons, 1954). На српском језику прво издање: Петар II Карађорђевић, *Живот једног краља: мемоари Петра II Карађорђевића*, (Београд: Ново дело, 1990), а потом још седам српско-енглеских издања под називом *Мој живот: мемоари (A King's Heritage: the Memoirs)*.

[12] П. II Карађорђевић, *н.д.*, 256.

[13] Услед међународне ситуације у више операција од априла 1939. до напада на Југославију, знатне количине резерви Народне банке пренете су у трезоре Банке Енглеске, швајцарских

новембра 1945. разрешени су гувернер Народне банке КЈ Добривоје Лазаревић и вицегувернери и постављени су нови гувернер Танасије Здравковић, вицегувернери и већина управног и надзорног одбора,[14] а пословање је настављено у форми акционарског друштва и под готово непромењеним одредбама закона из 1931. и 1940. године.[15]

Континуитет, ипак, није довео до деблокаде злата и девиза јер је национализација пореметила финансијске односе са земљама чији су грађани инвестирали капитал у КЈ, а нарочито са САД, где су се налазили највећи депозити. Сем мале количине резерви које су враћене у земљу након завршетка рата, деблокада осталих средстава у САД одвијала се споро. Средином 1948. године дошло је до директних преговора, у које је укључен захтев за накнаду национализоване америчке имовине у износу од 17 милиона долара,[16] па је тек потом из ФЕД деблокирано преосталих 41.66 тона злата и 162.75 хиљада долара.[17]

Одлуке о одрицању од појединих атрибута власти, које је донео под притиском, као и даља збивања којима је и формално развлашћен, оставиле су краља Петра II без средстава за издржавање. Већ у новембру 1945. морао је да прода кућу у Егаму (Egham), недалеко од Лондона и да се пресели ближе

банака, ФЕД-а у Њујорку и других америчких банака, Банке Бразила и Централне банке Турске, а девизе су мењане за злато, па је пред рат у земљи било 10.70, а у иностранству 52.86 хиљада килограма злата. Иако је Народна банка наставила рад у емиграцији, владе земаља домаћина ограничиле су коришћење депозита КЈ, изузев 24.58 милиона долара у трезору ФЕД, који су под одређеним условима били доступни и од чега је влада до краја рата утрошила 24 милиона. Деблокада осталих депозита, у покушају да се они слободно користе (или да се спречи *друга страна* у томе) била је предмет бројних настојања владе КЈ, а од фебруара 1944. и НКОЈ-а. (Верољуб Дугалић, et al., *Народна банка 1884–2004*, (Београд: Југословенски преглед, 2004), 144–148, 170–173.); Саша Илић, *Странци „гастарбајтери“: Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, (Београд: Архив Југославије, 2020), 88.); Сазнања владе КЈ о депозитима и трошковник за 1944. годину у извештају помоћника министра финансија Отона Гавриловића о састанку с помоћником државног секретара за финансије САД Харијем Вајтом (Harrry D. White): АНБ, 7, к. 77-1, пов. бр. 757/1943.

[14] В. Дугалић, et al., *Народна банка 1884–2004*, 183–184; Gordana Hofmann, *Narodna banka 1944–1991*, (Beograd: Evropski centar za mir i razvoj, 2004), 26.

[15] Saša Ilić, “Socialist Banking: The Continuous Evolution of the Banking Sector in Yugoslavia (1944/45–1991/92)”, *The Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 70, 1 (2022), 39. Измене закона су се тицале увођења новог имена државе, њених органа и назива службеног гласила. (*Службени лист ФНРЈ*, 6/1946). Пуна национализација наступила је 27. 9. 1946. када је ступила на снагу уредба о откупу акција Народне банке. (*Службени лист ФНРЈ*, 78/1946.)

[16] Први споразум о поравнању потраживања од 19.7.1948. омогућио је враћање накнаде 876 потражилаца (од 1547 поднетих захтева), у износу од 18.417 милиона долара (главнице и камате). Програм је завршен 31.12.1954. (US Department of Justice, Foreign Claims Settlement Commission of the U.S., Claims Against Yugoslavia, URL: https://www.justice.gov/fcsc/claims-against-yugoslavia-lead-decisions) (13. 1. 2025).

[17] В. Дугалић, et al., *Народна банка 1884–2004*, 181–182.

центру града, у кућу у Upper Grosvenor street, у близини Амбасаде КЈ, коју је користио као канцеларију.[18] Та је кућа убрзо морала да буде напуштена због реновирања, па је средином 1946. краљ одлучио да путује по „континенталној Европи“. Наредних година боравио је у Сент Морицу, Паризу и Монте Карлу, често је посећивао Лондон, а у лето 1948. први пут након рата отишао је у САД, да би потом редовно путовао тамо.[19]

Краљ је крај рата дочекао с четрдесет хиљада фунти које је добио од владе КЈ и тридесет хиљада фунти уштеђевине, али без обзира на ограничене ресурсе новац је трошио немилице. Сагласно краљевском положају изнајмљивао је најбоље хотеле, боравио у монденским одмаралиштима и приређивао скупе пријеме. Имао је на располагању два аутомобила, шофере, шефа канцеларије, саветника и секретара (с породицама) и обезбеђење. Део средстава трошио је на агенте у „тајној служби“ и њихове акције. Када је новац потрошио почео је да продаје породичне драгоцености, да би 1951. године излаз из немаштине потражио у отпуштању послуге и пресељењу у Америку.[20]

У међувремену Петар II је покушао да дође у посед наслеђене приватне имовине у Југославији, што му је у извесном смислу гарантовао анекс споразума Тито-Шубашић од 7. децембра 1944. у коме је наведено да краљ за време одсутности њоме може располагати посредством Управе краљевих добара (под надзором Намесништва). Међутим, та је имовина распарчавана и стављана под управу разних државних органа, да би указом Президијума Народне скупштине од 8. марта 1947.[21] она била конфискована, скупа с имовином чланова породице Карађорђевић, уз одузимање држављанства.[22]

---

[18] Могуће је да је кућа у Апер Гросвенору била „помоћна зграда“ за становање и пријеме посланика, од 1942. амбасадора, КЈ у Лондону (Upper Grosvenor street 41). Зграда посланства налазила се у Queens Gate 195, а за потребе амбасаде ДФЈ закупљена је зграда у улици Harrington Gardens. (АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Великој Британији – Лондон (даље 341), 144–347, Разни акти о закупу зграда.)

[19] П. II Карађорђевић, *н.д.*, 250–254; М. Вуковић Бирчанин, *н.д.*, 354.

[20] Б. Глигоријевић, *н.д.*, 215–216. Краљу је знатну новчану помоћ пружао кнез Реније III од Монака.

[21] *Службени лист ФНРЈ*, 64/1947.

[22] Конфискација је била пропратна казна због одузимања држављанства (чл. 14. ст. 3. Закона о врстама казни, *Сл. лист ФНРЈ*, 66/1946), које је спроведено на основу арбитрарног чл. 16. ст. 3. Закона о држављанству ФНРЈ: „Држављанство се може одузети сваком држављанину ФНРЈ који у иностранству својим радом наноси, или је у време рата наносио штету народним и државним интересима ФНРЈ, или одбија да врши грађанске дужности“ (*Сл. лист ФНРЈ*, 54/1946). Арбитрарност одредбе је несумњива због смисла исказа, ненавођења органа који утврђује начин и обим „наношења штете“ и позивања на интересе државе која у време извршења у том облику не постоји. Указ Президијума на основу те одредбе могао би се сматрати правно ништавим јер је као извршиоце навео лица која у време *извршења* нису била пунолетна: Томислав А. Карађорђевић (рођ. 1928), Андреј А. Карађорђевић (1929) и Никола П. Карађорђевић (1928), као и лице које није било пунолетно ни у тренутку доношења указа: Јелисавета П. Карађорђевић (1936).

Покушај повратка имовине судским путем, коју је краљев адвокат Ђорђе Радин преценио на 60 милиона долара, иницран је крајем 1947. Радин је покушао да *замрзне* злато КЈ депоновано у банкама у САД, одакле би се евентуално могла исплатити „бар делимично, одштета за краљева потраживања“. Мада је краљ доказивао да се у трезорима налази и његово лично богатство (акције Народне банке, злато, породичне драгоцености) и тврдио да би се оно користило не само за личне потребе, већ и за помоћ емигрантима, амерички судови нису показали разумевање. Краљ се поново сматрао жртвом високе политике, тим пре што је ускоро Резолуција Информбироа Југославију изоловала од СССР-а и *гурнула* ка Западу. Ни лична интервенција код председника Трумана није помогла, а администрација је налазила изговоре да захтев не размотри или је тражила да иза њега стане неки одбор састављен од Срба, Хрвата и Словенаца, што је било неостваривo.[23]

Судећи по изјави коју је дао свом секретару, Петар II није умео да барата новцем: „Ја сам слаб са финансијским проблемима“.[24] Ипак, под описаним околностима, он се упустио у финансијско-политичку авантуру сумњивог легалитета именујући 2. августа 1950. године „краљевског гувернера Народне банке Југославије“ и у распису насловљеном са „Ономе кога се то може тицати“ (*To whom it may concern*) одређујући га за законитог представника банке, овлашћеног да у њено име „дискутује, плаћа и подиже новчане депозите“ који су положени у банкама различитих земаља пре или током 1941. године.[25] Та необична функција с реално тешко одрживим овлашћењима (нема доказа да је ма која организација, група или значајнија личност подупрла такву краљеву одлуку), и у условима већ потврђеног континуитета Народне банке под управом комуниста, додељена је политичком емигранту у САД, Милоју М. Сокићу.

Ко је био Милоје М. Сокић?

Ко је био Милоје Сокић, коме је бивши монарх подарио функцију гувернера Народне банке у избеглиштву – титулу и нејасно утемељена овлашћења, без јасних података о службеницима, финансијама, трезору?

Енциклопедијски говорећи, Сокић је између два рата био југословенски новинар и народни посланик, а потом српски политички емигрант у САД.

[23] Б. Глигоријевић, *н.д.*, 223–225.

[24] М. Вуковић Бирчанин, *н.д.*, 363.

[25] Banque de France, Patrimoine et archives historiques, 18 Études et statistiques, Direction des Etudes – Dossiers d'étude sur la Yougoslavie, 5 Documentation, 1370200007 AR 9, dossier 2: Institut d'émission [по staroj signaturi: 1370200007, boite 10] (даље: BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2), распис краља Петра II, 2. 8. 1950 (V.6) [Репродукције у: АНБ, Збирка репродукованих материјала (25), Репродукције из Архива Банке Француске, 2008 (1), ABdF 1370200007, к. 10].

Рођен је 25. маја 1895. године у Ивањици.[26] Отац му је био Милован М. Сокић, власник кафане *Јавор*, члан Напредне странке и народни посланик.[27] Мајка Јевросима Јела (1869–1959) била је кћи угледног ивањичког трговца Милана Пурића и Тодоре, рођ. Вуковић (1845–1937) и сестра потпуковника Душана Пурића (1874–1914), хероја битке на Мачковом камену.[28] Милован и Јела имали су још деветоро деце: Манојла, Михаила, Петра, Милића, Момчила, Ангелину, Дамјана, Борку и Магдалену.[29]

---

[26] Историјски архив Београда, Управа града Београда (даље ИАБ, УГБ), Картотека житеља Београда и Земуна (Дигитални репозиторијум): Сокић Милоје (Милован), URL: https://www.digitalni.arhiv-beograda.org/show_document_scan.php?id=553060&page=1&fs=1 (9.12.2014).

[27] *Правда*, 9.7.1905, 3.

[28] *Исто*, 8.7.1932, 6. и 10.7.1937, 6, 7.

[29] **Манојло *Маша* Сокић (1887–1941)**, народни посланик и власник *Правде*. У родној Ивањици завршио основну школу, а гимназију учио у Чачку, Крагујевцу и Београду. У Београду завршио Правни факултет. Новинарству се посветио током студија, као сарадник (1904), а потом и уредник *Правде*. Од 1906. писао за *Штампу* и за *Београдске новине*, а 1911. уредник *Пијемонта*. У Берлину похађао специјалистичке студије на Handelshochschule (1911–1912). Од децембра 1912. заступник директора, а од маја 1913. директор и власник *Правде*. Као студент приступио Напредној станци, а као члан Демократске странке биран за народног посланика у Чачанском округу (1920–1929). Отац сликарке и чланице САНУ, Љубице Цуце Сокић. **Михаило Сокић (1889–1968)**, шумарски инжењер, новинар и сарадник *Правде*. Као резервни поручник рањен у Првом светском рату. Управљао државним добром Беље (1921), а од 31.12.1928. био је начелник одељења у Генералној дирекцији катастра. **Петар Сокић (1893–1963**), трговац. Као редов коњаник рањен у Првом светском рату. Отац драмске уметнице Ружице Сокић. **Милић Сокић (1896–1946)**, грађевински инжењер, новинар и уредник *Правде*. Од 1929. одборник Општине београдске, а од 1934. градски већник Поглаварства града Београда. Потпредседник месног одбора ЈРЗ за Београд (1936), а потом члан Демократске странке (1941). **Момчило Сокић (1898–1977)**, адвокат, народни посланик. У Београду и Паризу студирао права и потом отворио адвокатску канцеларију у Београду. Од 1923. уредник у *Правди*, чији је и правни заступник. Члан Демократске странке (1924). Изабран 1935. на листи ЈНС, а потом приступио ЈРЗ. Члан управе Београдског одбора Јадранске страже (1937). **Ангелина Сокић (1902–1983)**, удала се у имућну породицу индустријалаца и предузетника Павловић Бојаџић из Крагујевца. **Дамјан Сокић (1903–1986)**, новинар и главни уредник, а од 1927. директор и власник *Правде*. **Борка Сокић (1906–1923)**. **Магдалена Лена Сокић (1910–1993)**, удала се за хемичара Вукића Мићовића, ректора Универзитета у Београду и члана САНУ. (*Ko je ko u Jugoslaviji*, (Beograd–Zagreb: Jugoslovenski godišnjak–Nova Evropa, 1928), 136; Miomir Milenković (M.M.), „Sokić Manojlo“, u: Stanoje Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, IV, S–Š*, (Novi Sad: Budućnost–Izdavačka knjižarnica Zorana Stanojevića, 2001), 263; *Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије извршених 5. маја 1935 године*, (Београд: Народна скупштина, 1938), 85, 124, 260; Михаило Бјелица, *Хроника српског новинарског удружења 1881–1941*, (Београд: УНС, 1988), 82; Момчило Исић, „Резултати парламентарних избора у Чачанском округу од 1920. до 1927. године“, *Зборник радова Народног музеја* (Чачак), XXII/XXIII (1992/1993), 318, 323, 329, 336; *Правда*, 22.8.1914, 2; *Правда*, 30.11.1920, 1; *Правда*, 1.1.1929, 2; *Правда*, 6–9.1.1929, 3; *Правда*, 21.12.1930, 1–2; *Правда*, 1.3.1937, 5; *Застава*, 12.5.1921, 3; *Застава*, 3.6.1921, 1; *Застава*, 14.3.1925, 3; *Општинске новине: Службени орган Општине града Београда*, 5, 15.4.1929, 2; *Општинске новине*, 46, 15.11.1934, 446; *Време*, 29.9.1924, 3; *Време*, 17.12.1929, 9; *Време*, 27.11.1936, 4; *Време*, 3.2.1937, 4; *Време*,

Милоје Сокић, четврти син по реду, као и већина браће, бавио се новинарством и политиком. Основну школу завршио је у Ивањици, а гимназију је учио у Чачку и Београду. Током Првог светског рата приступио је Солунској ђачкој чети, јединици састављеној од ученика, која је пред повлачење 1915. године ушла у састав редовне српске војске, прешла Албанију и потом се нашла на Солунском фронту.[30] Судећи према чланству у удружењу матураната, чији је председник надзорног одбора био од 1937, Милоје није дочекао крај рата на фронту пошто је матурирао 1917. године у Ници.[31] Права је студирао у Београду и Женеви.[32]

Убрзо након рата Милоје се оженио Ружицом Ружом Вукићевић (1897–1928) из Ниша. Добили су сина Милована, 25. јула 1922. и ћерку Иванку, 2. јуна 1926. године. Син је, међутим, рано умро, у августу 1928, а неколико месеци касније и супруга Ружа.[33] Милоје се убрзо оженио други пут, 19. фебруара 1929. године. Супруга му је била Драгиња Ђорђевић, кћи београдског трговца и индустријалца Саве Ђорђевића Јерменина.[34] Милоје и Драгиња имали су кћер Евгенију, рођену 16. јануара 1930. у Женеви и сина Владана, рођеног 22. фебруара 1933. у Београду.[35]

Милоје Сокић је каријеру почео као новинар (од 1923. уредник) у *Правди* задужен за спољнополитичке теме. Када је 1920. обновљено Српско новинарско удружење, Сокић је изабран за потпредседника, а пошто је српска заједница новинара постала Београдска секција Југословенског новинарског удружења (ЈНУ) он је обављао дужности благајника (1923) и секретара (1924), да би потом

24.2.1941, 4; *Народно благостање*, I, 3, (1929), 42; *Бранич* XIV(V), 7–12 (1929), 172. Део података о породици Сокић добијен љубазношћу колеге Милоша Тимотијевића, на чему му захваљујем.

[30] *Споменица Солунске ђачке чете: класа рођених 1896. године*, (Београд: Штампарија Привредни преглед, 1932); Божица Ж. Славковић, „Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941.“ (докторска дисертација), (Београд: Филозофски факултет, 2014), 319. У удружењу ђака ратника (осн. 1932) изабран је за председника (1937). *Правда*, 23.4.1934, 8. и 12.7.1937, 6.

[31] *Правда*, 23.6.1937, 9. и 28.6.1937, 10.

[32] *Прво југословенско Народно претставништво изабрано 8. новембра 1931. године*, (Београд: Штампарија Ж. Маџаревић, 1931), 122.

[33] *Правда*, 19.8.1928, 12. и 10.12.1928, 4.

[34] Био је и власник електричне фабрике за пржење и млевене кафе. Са супругом Евгенијом имао је још кћери Јелисавету и Олгу. Преминуо је у Бечу 1934. *Недеља*, 3, 17.1.1910, 2; *Правда*, 9.11.1934, 8; *Време*, 11.11.1934, 16.

[35] ИАБ, УГБ, картон житеља: Сокић Милоје (Милован). Син Владан је након рата напустио Југославију и настанио се у САД. Приступио је војсци током Корејског рата и том приликом променио име у Дејв (Dave Sokitch). Умро је 2019. године и сахрањен је под православним обележјем на Националном гробљу Сарасота, на Флориди. Владанови потомци у САД, с којима је аутор ступио у контакт, знали су мало информација о свом деди Милоју (Shiroko Sokitch: имејлови послати аутору 14. и 15.1.2025) или нису одговорили на постављена питања.

био благајник Централне управе ЈНУ и од маја 1928. члан Управног одбора за спољну политику.[36]

Сокић је два пута биран за члана управе Међународног новинарског удружења. На оснивачкој конференцији, *Мале Антанте штампе* (МАШ), асоцијације за штампу држава чланица истоименог савеза, у Синаји, 15. августа 1925, предводио је делегацију југословенских новинара. Изабран је за потпредседника конференције и за председника Комисије за политичка питања. Био је председник југословенског комитета МАШ, председник Комитета МАШ у Женеви при Друштву народа (1925–1926), активан у ширем комитету као члан секције за професионална питања и члан Централног комитета МАШ.[37]

Када је 1928. године у Женеви основан Комитет Мале Антанте штампе и Пољске Сокић је изабран за председника, а од наредне године, када је у Варшави образована *Пољско-југословенска антанта штампе*,[38] он је играо активну улогу, да би 1936. био изабран за председника националног комитета. Иако је у то доба сарадња пољских и југословенских новинара премашила зенит, резолуција конгреса у Београду (1936) је захтевала чвршће повезивање у области привреде, туризма и спорта, а Сокић се заложио за увођење ваздушног саобраћаја између Београда и Варшаве.[39]

Пошто су се након формирања Балканског споразума (1934) повезали новинари земаља чланица савеза, уследило је оснивање истоврсног националног комитета штампе, у коме је Сокић био активан, а на конференцији штампе

---

[36] Сокића су колеге оптуживале да је претворио Клуб новинара у коцкарницу, својевољно делио бесплатне саобраћајне легитимације лицима која нису новинари и неколико пута утајио прилоге дате удружењу, па је позван на суд части ЈНУ и потом иступио из удружења (1929). *Политика*, 3.9.1923, 3; *Време*, 7.8.1924, 2. и 7.5.1928, 1; *Застава*, 7.10.1924, 1; М. Бјелица, *н.д.*, 73, 84–86.

[37] Активну улогу у раду МАШ играли су новинар *Самоуправе*, Михаило Живанчевић, румунски новинари Тицијану (народни посланик и директор *Agenția de Presă RADOR*) и Сандулеско (председник националног комитета МАШ), као и чехословачки новинари Вацлав Копецки (директор у *Česká tisková kancelář* ČTK), Венцеслав Швиховски (у новинама погрешно као: Швиковски и Viškovský) и Гонгола. (*La Petite Entente De La Presse: Conférence Constitutive Tenu À Sinaïa, Le 15 Août 1925*, (Bucarest: Ministère royal des affaires étrangères, 1925); *Правда*, 5.5.1927, 2; *Правда*, 30.1.1928, 2; *Правда,* 30.5.1933, 3; *Правда*, 31.5.1933, 1; *Време*, 12.6.1926, 1; *Време*, 12.10.1934, 5; *Време*, 12.9.1936, 6; Б. Ж. Славковић, н.д., 319.

[38] Циљ је био сарадња на зближавању путем штампе и заштита заједничких интереса. (Ljubinka Škodrić, „Poljsko-jugoslovenska antanta štampe 1929–1939“, u: *Jugoslavija i Poljska: veze i međusobni odnosi u XX veku*, ur. Bojan Dimitrijević, Andrzej Zaćmiński i Nebojša Stambolija, (Beograd–Bidgošć: Institut za savremenu istoriju–Istorijski fakultet Univerziteta Kazimira Velikog, 2022), 59.)

[39] *Правда*, 20.1.1928, 6; *Правда*, 18.2.1929; *Правда*, 30.5.1936, 10; Nicolae Dascàlu, “Press Co-operation of the Little Entente and Balkan Alliance States (1922–1939)”, *Revue des études sud-est Européens*, XX, 1 (1982), 25; Bojan Simić, „Poseta pukovnika Jozefa Beka Jugoslaviji maja 1936“, u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćmiński i Paweł Wawryszuk, (Beograd–Bidgošć: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017), 135, 137; Lj. Škodrić, *n.d.*, 64–66.

Балканског споразума у Београду (1937) био је председник југословенске делегације.[40] Био је и потпредседник Управног одбора новинске агенције „Авала“ а.д. (1935), а смењен је 22. августа 1937. због ставова о конкордату.[41] Предводио је групу од десетак новинара који су ишли на обележавање прве годишњице Италијанског царства (1937), где су их примили министар културе Дино Алфијери (Edoardo Dino Alfieri), министар спољних послова гроф Ћано (Galeazzo Ciano) и председник владе Мусолини. Том приликом Сокић је држао поздравни говор.[42]

Милоје Сокић се као члан Демократске странке кандидовао за народног посланика у Метохијском округу на изборима 1925. и 1927. године, али није освојио мандат.[43] Након доношења Септембарског устава, којим је делимично враћен парламентаризам, организовани су избори 8. новембра 1931. Међутим, услед законских ограничења,[44] ниједна опозициона партија није могла да се кандидује, па је као једини *такмац* остала земаљска листа генерала Петра Живковића, састављена од присталица владине политике из више странака. На таквој листи Милоје Сокић изабран је за народног посланика за Ђаковички срез.[45] Када су се следбеници Петра Живковића 1932. удружили у Југословенску радикалну сељачку демократију (ЈРСД), Сокић је именован за секретара Главног одбора странке за Зетску бановину, да би у септембру 1932. учествовао у формирању месног и среског одбора у Ђаковици.[46] Када је ЈРСД на конгресу од 20. јула 1933. преименована у Југословенску националну странку (ЈНС), Сокић је изабран за секретара верификационог одбора, а од 1934. године био је секретар Главног одбора странке. На изборима од 5. маја 1935. Сокић је поново изабран за посланика у Ђаковици, на листи ЈНС, коју је тада водио Богољуб Јевтић. Међутим, пошто је ЈНС доживела кризу, а њен истакнути члан Милан Стојадиновић иступио и 1–2. јуна 1936. формирао Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ), Милоје и Момчило Сокић приступили су новој странци, а Милоје је представљао Зетску бановину у ширем Главном одбору ЈРЗ.[47]

---

[40] АЈ, Збирка Милана Стојадиновића, (даље 37), 31–232, Обавештење о конституисању Југословенског националног комитета штампе Балканског споразума (1937); *Правда*, 18.2.1937, 1.

[41] Бојан Симић, „Агенција ’Авала’“, *Зборник Матице српске за историју*, 75–76, (2007), 79.

[42] *Време*, 11.5.1937, 8; *Правда*, 12.5.1937, 6; *Istra, Glasilo Saveza jugoslovenskih emigranata iz Julijske krajine*, 14.5.1937, 3; *Cleveland Foreign Language Newspaper Digest, 1937, V, Slovenian*, (Cleveland: Work Projects Administration, 1940), 585.

[43] Б. Ж. Славковић, н.д., 319.

[44] *Сл. новине Краљевине Југославије*, XIII, 210/1931.

[45] *Прво југословенско Народно претставништво…*, 122; *Статистика избора народних посланика за прву југословенску Народну скупштину, одржаних 8 новембра 1931. године*, приредио Милоје М. Сокић, (Београд: Штампарија „Југославија“, 1935), 176, 292; Б. Ж. Славковић, *н.д.*, 260, 263; *Време*, 28.10.1931, 2; *Правда*, 6.5.1932, 2.

[46] *Правда*, 14.4.1932, 7; *Правда*, 6.5.1932, 2; *Правда*, 17.9.1932, 3; *Време*, 25.5.1932, 3.

[47] *Статистика избора народних посланика…*, 7, 124, 260; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, *II redovni sastanak držan 24 oktobra 1936. godine*, (Beograd, 1936),

Сокић је био привремени секретар на прелиминарном заседању Народне скупштине из 1935. и активан у скупштинском раду током посланичког мандата. Нарочито се ангажовао као члан (1932–1933) и потпредседник (1934) Одбора за молбе и жалбе и као члан Имунитетног одбора (1934). Био је секретар Националног комитета Интерпарламентарне уније (од 1933), учесник на међународним конференцијама и залагао се за успостављање дипломатских односа са СССР још 1936. године.[48]

Када је у марту 1936. у Ђаковичком срезу образован сресни одбор ЈРЗ, на његовом челу је био Милоје Сокић. У истом срезу створене су две паралелне организације ЈРЗ, једна коју је предводио Сокић и друга која је представљала насељенике из Црне Горе који су били против Сокића јер „није обраћао пажњу на насељенике“ и јер је водио „беговску и арнаутску политику“.[49] У Ђаковичком срезу један од кандидата на листи ЈРЗ је опомињао М. Стојадиновића да „ништа не верује“ посланику Сокићу,[50] а онда је, током конкордатске кризе дошло до њиховог потпуног разлаза.[51]

Слика 1. Милоје Сокић у Скупштини, *Правда*, 23.7.1937.

До конкордата Сокић је снажно подржавао Стојадиновића, неретко претерујући у похвалама. Према извештају румунског посланика, Виктора Кадереа (Victor Cădere, 1891–1980), Сокић је изјавио како је под Стојадиновићевим

20; *Правда*, 21.7.1933, 1; *Правда*, 21.11.1933, 3; *Правда*, 18.8.1934, 4; *Време*, 8.7.1936, 4.

[48] *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, Редован сазив за 1932/33. годину*, 1, *Предлози закона одбора за молбе и жалбе*, (Београд, 1932); *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, 2, V redovni sastanak držan 21 februara 1934 godine*, (Beograd, 1934); *Правда*, 25.2.1933, 3; *Правда*, 18.5.1937, 2; Nadežda Jovanović, „Beogradska javnost prema Sovjetskom Savezu 1934–1941. godine“, *Tokovi istorije*, 1–2 (1992), 137.

[49] Б. Ж. Славковић, *н.д.*, 248–249.

[50] Исто, 276.

[51] Преписка Стојадиновића са Сокићем у: AJ, 37, 57–362.

„импулсом, Југославија преузела улогу лидера међу балканским државама“.[52] Међутим, током конкордатске кризе Сокић је био у групи посланика ЈРЗ која је иступила против, укључујући и писање петиције Драгиши Цветковићу, председнику Посланичког клуба ЈРЗ.[53] На формални предлог председника Ђаковичке општине, Сулејман-бега Црноглавића, Сокић је искључен из странке, а 21. јула 1937. и из посланичког клуба.[54] Искључени посланици (њих деветнаест) су 20. септембра 1937. формирали нов посланички клуб под именом Народни покрет и за председника изабрали Милоја Сокића. Међутим, на изборима од 11. децембра 1938, на листи Љубе Давидовића, Сокић није успео да се у Ђаковичком срезу супротстави др Љуби Поповићу из ЈРЗ и убедљиво је поражен.[55]

Сем новинарством и политиком Сокић се бавио и другим делатностима. Био је међу оснивачима Друштва за ваздушни саобраћај а.д. (1926),[56] члан управе Удружења за подизање и унапређење Дедиња (1927)[57] и члан одбора за прославу седамдесетогодишњице „дубровачког правника и писца, члана Српске краљевске академија наука, Ивана Иве Војновића (1857–1929).[58] Сокић је био члан Обласног одбора српског просветног и културног друштва *Просвјета* (1933),[59] донатор Дома Женске занатске школе у Ђаковици (1933),[60] а у знак сећања на оца поклонио је звоно за цркву у насељеничком селу Витомирици крај Пећи (1934).[61] Био је и члан управе Пододбора Удружења резервних официра и ратника у Београду[62] итд.

---

[52] *Documente diplomatice române*, *Seria 2*, *Vol. 19*, *Partea 1*, *1 ianuarie–30 iunie 1937*, Alin-Victor Matei, Laurenţiu Constantiniu, Andrei Şiperco, Bogdan Antoniu (realiz.), (Bucureşti: Monitorul oficial, 2016), 201.

[53] AJ, 37, 46–300, Преписка с Љ. Марићем о „хушкачима народа“, 1937; AJ, 37, 97–532, Говор М. Сокића против конкордата; Ivan Mužić, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, (Split: Marjan tisak, 2003), 222.

[54] *Правда*, 23.7.1937, 1–2; *Време*, 22.7.1937, 1; *Дан*, 23.7.1937, 3; Б. Ж. Славковић, *н.д.*, 286. О делатности М. Сокића као посланика вид. у: AJ, 37, 57–362, Сокић Милоје, преписка. Стојадиновић је у мемоарима оптуживао браћу Сокић да су политички конвертити и лошег карактера, а да је *Правда* „најслабији београдски лист“. О примерима незахвалности, грамзивости и превртљивости Стојадиновић пише на више места, при чему се поједине оптужбе, нарочито за изборне махинације и њему могу ставити на терет. (Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, (Buenos Aires: El Economista, 1963), 342, 533, 541–542.)

[55] *Дан*, 21.9.1937, 3; *Сл. лист Вардарске бановине*, 867/1938, 1–2; *Сл. лист Вардарсле бановине*, 868/1938, 1–5; *Правда*, 23.10.1937, 3; *Политика*, 13.12.1938, 4–6; Б. Ж. Славковић, *н.д.*, 286.

[56] *Време*, 1–3.5.1926, 12.

[57] *Правда*, 21.2.1927, 3.

[58] *Исто*, 10.5.1927, 3.

[59] *Исто*, 3.7.1933, 5.

[60] Слађана Т. Видосављевић, „Делатност Женске занатске школе у Ђаковици (1922–1941)“, *Баштина*, 38, (2015), 139.

[61] *Правда*, 1.12.1934, 9.

[62] *Исто*, 13.11.1937, 9.

Одликован је за делатност на развоју југословенско-чехословачких односа. За заслуге учињене током соколског слета у Прагу, одржаног у јуну 1926., добио је повељу Осмог соколског слета (1927)[63] и био је у групи новинара коју је одликовао председник Бенеш, када је добио орден Белог лава трећег реда (1937).[64]

Међутим, осим што их је Стојадиновић оценио као вероломне и неискрене, Сокићи су у Југославији оптуживани за корупцију и нечасно богаћење.[65] У књизи о корупцији у Краљевини Југославији Кулунџић Сокиће сврстава у групу политичара и привредника који су „преконоћ“ постали мултимилионери. Наводи и наступ Милоја Сокића као сведока на суђењу за највећу коруптивну заверу (Нашичка афера, 1934), на коме су неки сведоци и њега оптужили за узимање мита, а он сам се упетљао у контрадикторности, док га судија није заштитио и спречио „незгодна питања“ адвоката.[66]

О вези породице и Милоја Сокића с Карађорђевићима посредно сведочи исказ који је током ислеђивања дао Драги Јовановић. Шеф колаборационистичке полиције у окупираној Србији је официрима ОЗНЕ изјавио да су Манојло и Милоје Сокић, уз низ других демократа, самосталаца, радикала, *хаесесоваца* и републиканаца, били доушници дворске неформалне и тајне обавештајне службе коју је уз помоћ Петра Живковића успоставио краљ Александар.[67]

Није познато шта се дешавало с Милојем Сокићем када су силе Осовине напале Југославију. Сиднејском *Дејли мирору* он је изјавио да је 1941. године, као капетан при генералштабу, „драматично побегао у Италију с фалсификованим пасошем“ и после многих невоља успео да стигне у САД“.[68] Судећи према активности у управи Америчког удружења бивших југословенских војних ратних заробљеника (The American Association of Former Yugoslav Military Prisoners of War), требало би да је неко време био у заробљеништву, али докази о томе нису пронађени.[69] Занимљиво је да је у САД дошао највероватније као имућан

[63] *Исто*, 5.5.1927, 2.

[64] *Исто*, 4.4.1937, 5; *Време*, 4.4.1937, 5.

[65] Драгослав Смиљанић, *Сећања на једну диктатуру*, (Београд: Рад, 1955), 28–29, 32, 38.

[66] Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, (Zagreb: Stvarnost, 1968), 39, 165–172, 184.

[67] *Колаборационисти пред судом Озне: саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне* [1], прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић и Небојша Стамболија, (Београд: Институт за савремену историју–Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2018), 267–268.

[68] Alfred Tyrnauer, “Yugoslavia Appears To Be Best Allied Invasion Bet”, *The Daily Mirror* (Sydney), 10.7.1943.

[69] Према изјави датој Сенату, удружење је имало више од 2.000 чланова, припадника бивше краљевске војске који су део рата провели у заробљеништву и одбили да се врате у домовину, да би потом мигрирали у САД. Крајем педесетих година председник је био Драгослав Милосављевић, а Сокић се појављује као вршилац дужности секретара. Чланови удружења су више пута слали представке Сенату и Представничком дому Конгреса да их у правима, као релативно нове грађане САД, изједначи са *старим* грађанима, који су имали право на разне видове обештећења за време

човек, што је у колизији са статусом ратног заробљеника. Само две и по године након рата Сокић је у Хартфорду, у Конектикату сврстан у групу лица из виших пореских разреда (*heavy taxpayers*), односно као резиденцијални обвезник који плаћа висок порез (наведена је вредност од 51.708 долара).[70]

Сокићева активност у САД углавном је била посвећена организовању помоћи и придобијању јавног мњења за подршку четницима. Нове усељенике у САД помно је пратило, а политичке личности и интервјуисало Одељење за стране националности (Foreign Nationalities Branch) у саставу Канцеларије за стратешке операције (Office of Strategic Services, OSS). Заправо, све до уласка САД у рат, у децембру 1941, улазак југословенским избеглицама био је могућ тек пошто обезбеде боравиште у Канади, која је као део Британске империје била у рату. Могуће је да је тим путем ишао и Сокић и да је, спремајући се за улазак у САД, почео да прикупља новинске исечке како би се тиме препоручио OSS-у или обавештајним канцеларијама Стејт департмента.[71] Било како било, он је сачинио обимну колекцију исечака из штампе која верно илуструје промену америчког става према рату на Балкану и односа према четницима и партизанима.[72]

Почетком 1943. Сокић се огласио у америчкој штампи. У писму *Њујорк тајмсу* од 21. фебруара 1943. изјавио је да су „усташе у Хрватској масакрирале 600.000 Срба од којих су 500.000 жене и деца и 46.000 Јевреја“.[73] Вероватно се том приликом позвао на податке које је Дража Михаиловић депешом од 10. августа 1942. упутио председнику владе Слободану Јовановићу.[74] Нешто касније, исте године, залагао се за савезничко искрцавање на источну обалу Јадрана, тврдећи да „Југославија нуди најбољи и најсигурнији пут за брзу инвазију на Немачку“. Истицао је да би савезнике подржало више од 350.000 наоружаних људи, да Михаиловић чврсто држи положаје у планинама и да његова војска и супарнички партизани „сада сарађују“.[75]

проведено у заробљеништву. Представке у: *Hearings before a Subcommittee of the Committee on the Judiciary United States Senate, 86 Congress, 1 session (The trading with the enemy act and War claims act of 1948), June 18 and July 9 1959*, (Washington: US Government Printing Office, 1959), 443–446; *Hearings before a Subcommittee of the Committee on Interstate and Foreign Commerce House of Representatives, 86 Congress, 1 Session*, (Washington: US Government Printing Office, 1960), 683–688.

[70] “Assessors List Heavy Taxpayers”, *The Hartford Daily Courant*, 3.1.1948, 7.

[71] Alexander Mirković, “Grey Falcon and the Union Man: Miloje Sokić Collection of the Clippings from the American Press 1941–1945”, *Balcanica – Annual of the Institute for Balkan Studies*, XLIII (2012), 223–224.

[72] Збирка се налази на Стенфорд универзитету. (Hoover Institution Library and Archives)

[73] Miloye M. Sokich, “Yugoslavia’s War: People are Fighting the Axis and a Quisling”, *The New York Times*, 21.2.1943, 9. Сокићево писмо изазвало је реакцију хрватских емиграната у САД, као што је био припадник левог крила ХСС, социолог Динко Томашић: *New York Times*, 27.2.1943, 12.

[74] B. Krizman, *n.d.*, 359.

[75] A. Tyrnauer, *n.d.*

У новембру 1941. влада КЈ је одлучила да установи информациони центар краљевске југословенске делегације (Југословенски информациони центар, ЈИЦ) у Њујорку. Готово читав новинарски одсек Посланства у Вашингтону, на челу с неформалним руководиоцем Богданом Радицом (1904–1993), је пресељен у Њујорк и центар је почео с радом крајем марта 1942. Циљ центра био је пропаганда и обавештавање јавности САД, а посебно југословенског исељеништва, о догађајима у Југославији и на Балкану. Када је владина делегација у САД укинута, у априлу 1943., реорганизован је ЈИЦ и за шефа је постављен Стојан Гавриловић (1894–1965). Међутим, због подршке НОП-у, коју су спроводили Радица и Гавриловић, влада их је удаљила из државне службе и крајем августа донела одлуку о ликвидацији центра. ЈИЦ је 1. октобра 1943. престао с радом, а особље је упућено у Вашингтон или у Конзулат КЈ у Њујорку.[76]

Под таквим околностима посла информисања у Њујорку се прихватио Сокић, личност која је, како пише у извештају OSS-а, ишла у школу с Дражом Михаиловићем, дивила се и веровала му и која је партизане сматрала „чисто комунистичким покретом“.[77] Предратни члан КПЈ, командант америчког батаљона у шпанској Републиканској армији и потом чувени затвореник Голог отока, Мирко Марковић,[78] тврдио је да се Сокић *самопрогласио* делегатом за информације.[79] Међутим, иако је ЈИЦ био укинут, Сокић је био на платном списку владе као југословенски агент за односе с јавношћу.[80] Могуће је да је он од раније био ангажован у ЈИЦ, а да је по укидању наставио самостално да спроводи циљеве центра, за шта је морао имати одобрење неке важне личности. У сваком случају Сокић је остао у државној служби у звању хонорарног

[76] Тамара С. Ивановић, „Југословенски краљевски информациони центар у Њујорку (1942–1943): проблем истраживања“, *Наука и студенти: СТУДКОН 4*, ур. Љиљана Скробић и Стефан Здравковић, (Ниш: Филозофски факултет, 2023), 248–251, 255.

[77] Franklin D. Roosvelt Library & Musem, Map Room, box 73, MR 203 (12), O.SD.S., Numbered Bulletins, January thru May 1944: Brig. Gen. John Magruder, Deputy Director, OSS (Intelligence Service) to Col. L. Mathewson (White House Map Room), 29 January 1944, http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/mr/mr0438.pdf/ (прист. 16.12.2024).

[78] John P. Kraljic, “Yugoslav Communities in North America and the Tito-Stalin Split”, in: *The Tito-Stalin Split 70 Years After*, ed. by Tvrtko Jakovina and Martin Previšić, (Zagreb–Ljubljana: FF press–Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020), 138.

[79] „Како да неки Милоје М. Сокић оправда своје самозвање ’делегата за информацију југословенске владе’ то нико не зна. То не зна чак ни сам Сокић, а ни његов бивши шеф, К. Фотић“. (Mirko Marković, *Da smo načisto: pogled iz Amerike na Jugoslaviju 1939–1945*, (Pitsburg: Slobodna reč, 1945), 322.)

[80] О Сокићу у Њујорку постоје докази финансијске природе. У прегледу признаница о ликвидацији „старих обавеза“ ЈИЦ, наведена је и признаница М. Сокића у износу од 500 долара. (АНБ, 7, к. 158–1, Рачун ликвидације старих обавеза, акт Делегације Министарства финансија ДФЈ, Ка. бр. 2143/45, 25.8.1945.)

чиновника Дирекције за информативну службу у Вашингтону до 31. јула 1944, када га је Шубашић разрешио.[81]

У међувремену (1944) је британски амбасадор при влади КЈ тражио да се забрани антибританска пропаганда Милоја Сокића у САД.[82] До тада се наклоност савезника према војно-политичким покретима у Југославији променила. Српски емигранти, који су се до тада „највише љутили на Черчила“ доживели су разочарење и од Министарства правде САД које је Стејт департменту препоручило да Сокићу одузме привилегију да шири Михаиловићеву пропаганду. Према *Proletarcu*, социјалистичком листу словеначких радника из Чикага, који се позвао на *Associated Press*, у јуну 1944. је тражено да се заступање Драже Михаиловића у јавности смањи, а Сокић, као „југословенски агент за односе с јавношћу у Њујорку (…) скине с листе приоритета савезничких нација“.[83]

Као страни званични представник Сокић је регистрован 27. новембра 1943. у својству делегата у Канцеларији за информисање Уједињених нација и делегата владе Југославије „за информисање о југословенским питањима“. У опису активности *агента* под бројем 162 (Sokitch, Miloye M.) били су ширење саопштења добијених путем радија из штаба ЈВУО, учешће у радио емисијама, писање чланака, давање интервјуа и држање предавања студентима. Као припадник савезничке владе сврстан је у групу страних представника којима је олакшана делатност (изузеће од појединих обавеза које проистичу из закона о регистровању).[84]

Иако је влада укинула ЈИЦ, а Сокића отпустила из државне службе, у извештају америчког Министарства правде о страним *агентима* за период 1945–1949. он је поново наведен као представник савезничке владе („агент стране владе чија се одбрана сматрала виталном за одбрану САД“), са свим привилегијама које из тога проистичу, што је био статус до 30. септембра 1946, када је Труман свима укинуо изузећа. У регистрацији је стајало да је Сокић

[81] У акту је, као и у службеном гласилу у којем је штампано то решење (бр. 427) погрешно наведено име Миливоје. Такво име није уочено у породици Сокић у време којим се овај рад бави. (АНБ, 7, к. 77–1, пов. бр. 727, 7. 8. 1944; *Sl. novine Kraljevine Jugoslavije (ratno izdanje)*, 20/1944, 9.)

[82] AJ, 103, 13–106.

[83] *Proletarec*, 14.6.1944, 4.

[84] У истом статусу, као представници Југославије, били су још: ЈИЦ и сарадници: Aloysius Dero, Emery Kelen и Стојан Гавриловић; Ruth R. Maier (Делегација владе КЈ); Edward Weintal (саветник К. Фотића); Jugoslav Shipping Committee; The Central and Eastern European Planning Board (Информативна агенција о послератном планирању коју су основале владе Чехословачке, Грчке, Пољске и Југославије; Краљевина Југославија је напустила 11. августа 1943.); Светислав Света Петровић (шеф Радио службе владе КЈ) и Mae Lloyd Parker Ružić (Информативна службе амбасаде КЈ). Скоро сва овлашћења за рад која се тичу владе и владиних послова укинута су у јесен 1944. (*Report of the Attorney General to the Congress of the United States on the Administration of the Foreign Agents Registration Act of 1938, as Amended* (даље: *FARA Report*) *for the Period from June 28, 1942 to December 31, 1944*, (Washington: Department of Justice, 1945), 159, 523–529.)

службеник за штампу и информације за потребе краљевске владе, и то Штаба ЈВУО и Централног националног комитета Југославије.[85]

То, међутим, није био крај евидентирања Милоја Сокића као *званичника* у САД по Закону о регистрацији страних агената (Foreign Agents Registration Act – FARA),[86] али у будућим извештајима појавиће се у новој улози. Нова регистрација (под бр. 635) уследила је 1950. године. Сокић (Miloye Sokitch) је уписан као званичник представништва под називом Југословенска народна банка (Yugoslav National Bank), с пребивалиштем у 607 Righters Mill Road, Нарберт, Филаделфија.[87] Статус *званичника*, под истим бројем и то као представник Yugoslav National Bank или The National Bank of the Kingdom of Yugoslavia in Exile, како је у FARA извештајима писано, Сокић је задржао све до почетка шездесетих година 20. века, а као седиште навођени су његова адреса у Филаделфији или *седиште* Народне банке у Вашингтону. У рубрици која се односи на сврху од 1954. године Сокић је уписиван као агент за прикупљање (*collection agent*), а од 1960. године он је и представник Америчко-грчке компаније за индустрију и инвестиције, са седиштем у Атини (American-Greek Industrial & Investment Co., Ltd., Athens). У извештајима FARA примећује се да, иако је статус *званичника* под одређеним условима омогућавао повлачење финансијских средстава, Сокић током читавог периода није прилагао извештаје о пријему новца и трошковнике, што значи да по том основу није добијао новац. Последњу изјаву која је проистицала из закона о регистрацији, Сокић је доставио Министарству правде у фебруару 1961. године.[88]

---

[85] Уз већину представника Југославије наведених у претходном извештају, евидентирани су још новинар Иво Модерчин (члан прејугословенског Yugoslav Emergency Councila у Њујорку, а од 10.10.1944. саветник у Дирекцији за информативну службу у Вашингтону), К. Фотић (Централни национални комитет Југославије), Влатко Мачек и као представници ФНРЈ: Франк Д. Ричардсон и Фред Л. ван Долсен (стручњаци за закључење кредита код Export-Import банке), Monroe Stern (информисање при Амбасади ФНРЈ), Танјуг и Југословенски информациони центар. *FARA Report (1945–1949)*, (Washington: Department of Justice, 1950), 94, 109, 120, 123, 125, 130, 236, 240, 267; *Sl. novine KJ* (ratno izdanje), 20/1944, 8; Andrej Vovko, „Ustanovitev 'Yugoslav Emergency Council' v New Yorku", *Zgodovinski časopis*, 41, 3 (1987).)

[86] Закон је донет 1938. и измењен 1939. и 1942. године. Наредбом од 1.6.1942. администрација тог закона пренета је из Стејт департмента у Министарство правде. Први извештај о извршењу закона, за период 1942–1944. поднео је државни тужилац Френсис Бидл (Francis Biddle), док је извештај за период 1945–1949. поднео државни тужилац Хауард Мекгрет (Howard McGrath).

[87] *FARA Report 1950*, (Washington: Department of Justice, 1951), 10, 17, 46.

[88] *FARA Report 1951*, (Washington: Department of Justice, 1952), 51, 86, 113; *FARA Report 1952*, (Washington: Department of Justice 1953), 57; *FARA Report 1953*, (Washington: Department of Justice, 1954), 72, 94; *FARA Report for the period 1950–1954*, (Washington: Department of Justice, 1955), 21, 72, 164, 193; *FARA Report 1955*, (Washington: Department of Justice, 1956), 74, 94; *FARA Report 1956*, (Washington: Department of Justice, 1957), 86; *FARA Report 1957*, (Washington: Department of Justice, 1958), 104; *FARA Report 1958*, (Washington: Department of Justice, 1959), 125; *FARA Report 1959*, (Washington: Department of Justice, 1960), 120, 244; *FARA Report 1960*, (Washington:

У међувремену, Сокић је био учесник Паневропске конференције, одржане у Њујорку 14. марта 1945. и потписник је декларације о европској „међузависности“ којом се на председника и Конгрес САД апеловало да подрже напоре на стварању Европске конфедерације као демократске и слободне заједнице народа који баштине „исту цивилизацију и исту судбину“.[89] Мирковић пише да је Сокић након рата био уредник *Америчког Србобрана*, листа српских емиграната из Питсбурга,[90] међутим на сајту тог листа он се не помиње.[91] Извесно је да је предузео опсежну акцију на враћању ратом изгубљене личне имовине. Наиме, породица Сокић је у међуратном периоду поседовала у Југославији рудник мангана, који су након окупације немачке власти предале Италији на коришћење. Милоје Сокић је на име изгубљене добити (експлоатације руде у вредности од 215.200 долара) покушавао да преко правног система САД наплати губитак од владе Италије,[92] али у томе није био успешан ни он (1959–1960) ни његови наследници (1971), док председник Ричард Никсон није потраживање одбацио *џепним ветом*, 1971. године.[93] Сокић је амерички период живота провео на истоку земље, селећи се између Њујорка, Питсбурга, Вашингтона и Бостона, а преминуо је у фебруару 1963. године.[94]

Department of Justice, 1961), 63, 120; *FARA Report 1961*, (Washington: Department of Justice, 1962), 78, 125; *Hearings before the Committee on Foreign Relations US Senate, 88 Congress, 1 session, Part 1, February 4 and 6, 1963*, (Washington: US Government Printing Office, 1963), 102, 104, 105.

[89] The Polsih Institute and Sikorski Museum, London, Archives ref. A.11.E/202, Paneuropa: Declaration of interdependence, March 14, 1945. https://pism.org.uk/img/archiwum/dokumenty/A_11E/A_11_E_202.pdf (прист. 20.1.2025).

[90] M. Mirković, *n.d.*, 223.

[91] Као један од уредника наведен је брат, Момчило Сокић. Милош Растовић, „Амерички Србобран унапређује сарадњу с Конгресном библиотеком у Вашингтону и институцијама у Србији“, *Serbica Americana*. https://eserbia.org/serbica-americana/111-us-news/1436-amerikanski-srbobran-saradnja (прист. 20.1.2025). На упит аутора овог рада о томе, упућен имејлом редакцији часописа, није добијен одговор.

[92] После Другог светског рата Италија је влади САД пребацила средства за исплату потраживања по основу губитка или оштећења имовине америчких грађана. (US Department of Justice, Claims against Italy: Italian Claims Program Statistics (265–295), 272. https://www.justice.gov/sites/default/files/pages/attachments/2014/07/25/claims_against_italy.pdf (прист. 30.12.2024).)

[93] Richard Nixon Presidental Library and Museum, Almanac for December 24, 1970, Weekly Compilation of Presidential Documents, “Bill for the Relief of Miloye M. Sokitch”, 1726. https://www.nixonlibrary.gov/research/almanac/december-24-1970 (прист. 16.12.2024); Arthur S. Miller, “Congressional Power to Defifine the Presidential Pocket Veto Power”, *Vanderbilt Law Review*, 25, 3 (1972), 557–558, 564–565. https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vlr/vol25/iss3/4 (прист. 16.12.2024); *Congressional Record, Extensions of Remarks (92nd Congress – 1st Session), November 29, 1971*, Vol. 117, Part 33, (Washington: US Congress, 1971), 43341. https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1971/11/29/117/extensions-of-remarks-section/article/43305-43359 (16.12.2024).

[94] Према комерцијалном сајту који нуди податке и садржај из личних докумената, Sokitch, Miloye је рођен 25. маја 1896., а његов број социјалног осигурања (577-50-4623) указује на званично боравиште у Дистрикту Колумбија. Sorted By Name.com, “Sokitch Family History Page”. https://sortedbyname.com/letter_s/sokitch.html (прист. 30.12.2024).

Сокић као гувернер

Судећи према пронађеним изворима седиште Народне банке којом је управљао Сокић било је у Вашингтону (Washington DC, 2500, Q Street NW). Та је *банка* била регистрована у форми страног заступништва, као и сва друга иностранa представништва и агенције без обзира на природу делатности, а на основу поменутог Закона о регистрацији страних агената. Није познато да ли је банка имала друго особље и у ком броју. Такође, готово да нема података о конкретној делатности гувернера Сокића у САД. Неизоставно је имао за службену преписку хартију с меморандумом (слика 2) и визит-карте (слика 3), али за разлику од адресе на меморандуму, на подсетници је наведена гувернерова адреса из места Силвер Спринг у Мериленду (9905 Sutherland Road), удаљеног петнаестак километара од *седишта* Народне банке.

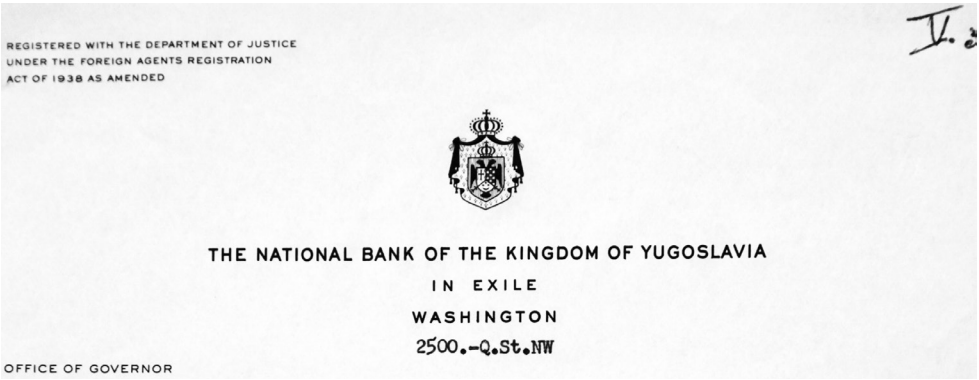
REGISTERED WITH THE DEPARTMENT OF JUSTICE
UNDER THE FOREIGN AGENTS REGISTRATION
ACT OF 1938 AS AMENDED

THE NATIONAL BANK OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA
IN EXILE
WASHINGTON
2500.-Q.St.NW

OFFICE OF GOVERNOR

Слика 2. Хартија с меморандумом. (BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2)

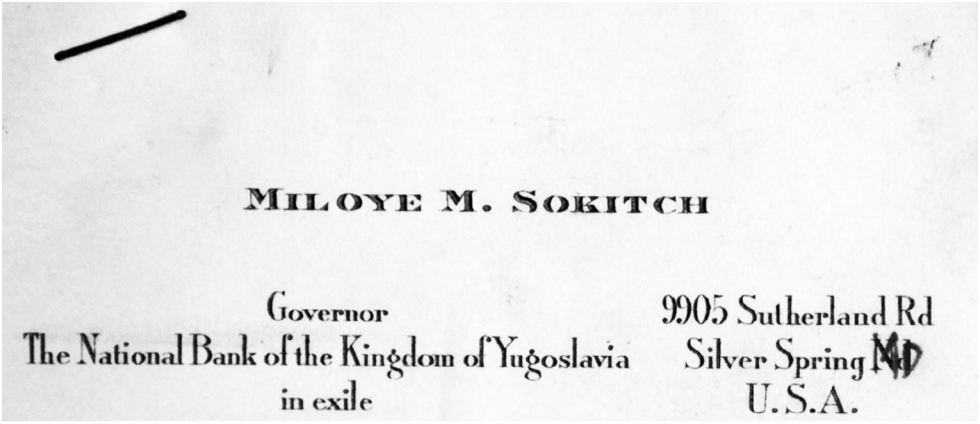
MILOYE M. SOKITCH

Governor
The National Bank of the Kingdom of Yugoslavia
in exile

9905 Sutherland Rd
Silver Spring Md
U.S.A.

Слика 3. Визиткарта гувернера Народне Банке Милоја Сокића.
(BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2)

Распис Петра II од 2. августа 1950., којим је Сокић именован за гувернера, био је неодређен у смислу институције или лица којем је намењен и није садржао правни основ (што није нужно својство расписа). Нема ни формуле којом је као законит краљ почињао преамбулу извршних аката „По милости Божјој и вољи народној“, што значи да је, иако несагласан с начином развлашћивања, у неком виду прихватао реалност и чин именовања гувернера није покушао да уобличи као уредбу или други формални акт (за шта није имао ни законског основа). Будући без легалног основа, краљ је снагу садржаја акта могао извести само из ауторитета своје личности, што у правном смислу није обавезивало никог. Судећи према руком писаној забелешци јавног бележника за Вашингтон, Роберта Кориша (Robert E. Corisch), Петар II је правну ваљаност акту о именовању Сокића за гувернера дао управо код нотара.[95] Снагу таквом акту покушао је да појача *потврдама* (сертификатима) америчких власти, које је доцније кореспондентима слао скупа с актом о именовању Сокића, а међу којима су били сертификат државног секретара Дина Ачесона (Dean Acheson), заправо његовог службеника за аутентификацију, којим се сведочи да је документ који је придружен потврђен у Дистрикту Колумбија печатом коме се може поклонити пуно поверење. То је заправо био сертификат о потврди потписа, пошто на таквом (типском) документу стоји напомена да за садржај придруженог документа Стејт департмент не преузима никакву одговорност.[96] Дакле, краљ је Сокића именовао гувернером снагом своје личности, заснивајући ту одлуку на овери јавног бележника и потврди Стејт департмента да је потпис исправан (sic!).

Сокић је за потребе Народне банке КЈ у егзилу и заштиту њених интереса ангажовао чувеног француско-америчког правника Ренеа де Шамбура (René de Chambrun), адвоката Апелационог суда у Паризу и члана њујоршке адвокатске коморе.[97] Може се са сигурношћу пратити само једна међународна акција гувернера Сокића и то послови усмерени на *деблокаду* средстава КЈ у Француској. Пошто је Сокић тражио пријем у Банци Француске, за потребе управе је 22. августа 1951. године сачињена информација у којој је наведено да он носи титулу гувернера Народне банке КЈ у егзилу и да су његове функције „несумњиво чисто номиналне“, као и да никада раније није био међу особљем или у управи Народне банке. Французи су сматрали да је за гувернера изабран од стране сународника и појединих представника југословенских економских интереса прогнаних у иностранство као велики акционар бивше Народне банке, наводећи да је „од укупно 80.000 акција“ Сокић поседовао „15.000 акција, а сам

[95] Кориш је испод текста дописао: „Washington / District ofColumbia / Subscribed and swarn to before me the 2nd day of August 1950 [Потписан и предамном заклет 2. дана августа 1950] / Robert E. Corish, Notary Public“. BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2.

[96] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, сертификати, V.5, V.6, V.7.

[97] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2.

краљ Петар има 22.000“. Наведене бројке, међутим, ни изблиза нису одговарале стварности.[98]

Током боравка од неколико седмица у Паризу Сокић је намеравао да обиђе своју децу која су студирала на Медицинском факултету, као и да се састане с гувернером Банке Француске. Тема разговора били су депозити Народне банке КЈ у злату и потраживања у динарима (26,68 милиона) и француским францима (22 милиона) који су до 1941. били поверени Банци Француске, односно њихова деблокада „у циљу финансирања трошкова југословенске емиграције у иностранству“.[99] Најава посете проузроковала је да се у Банци Француске детаљно провери шта је било с депозитима Краљевине Југославије. Најпре је 21. јула 1951. главни благајник (Le Caissier General) известио генералног секретара да је 9. септембра 1940. године, као противвредност за еквивалентан трансфер извршен у Њујорку, Банка Француске преузела 36 полуга укупне нето тежине од 451 кг 269,8 г, које су чуване под досијеом Народне банке КЈ, што је значило да је трансфер вредности југословенског злата у ФЕД окончан.[100] Недељу дана касније Дирекција за иностране банкарске услуге прецизирала је опис активности и потврдила да је прегледом књига рачуноводства утврђено да је 18. октобра 1940. повучено 451,2723 килограма злата чија је вредност пренета на рачун ФЕД, што је америчка централна банка потврдила 29. новембра 1940. године.[101] У међувремену, 23. јула 1951., сачињена је информација о депозитима у францима у којој пише да је након немачке окупације Народна банка КЈ обавестила Банку Француске да се она, на основу уредбе од 29. маја 1941., ставља у ликвидацију. Ту уредбу, међутим, нису донеле власти КЈ (што писац информације није знао), већ немачки генерални опуномоћеник за привреду Србије, Франц Нојхаузен (Franz Neuhausen).[102] Ипак, у Банци Француске затечена средства, која су била уписана на два рачуна (F.123 – 881,99 франака

[98] Укупан број емитованих акција Народне банке између два рата износио је 60.000, од чега је девет најкрупнијих акционара поседовало укупно 22.5–26.1 хиљада акција, да би уочи рата, 14.9.1940, у покушају етатизације, било емитовано још 40.000 акција које је *откупила* држава. Према Регистру акција Народне банке краљ Петар II је уочи рата имао четрдесет акција (вредних 20.000 динара), а Сокић се не наводи као власник акција, као што га нема ни у списку акционара који је израдила немачка окупациона управа 1944. (АНБ, Народна банка Краљевине Југославије (1/II), Регистар акција; АНБ, Српска народна банка (5), Verzeichnis der Aktionäre der Nationalbank des Königreichs Jugoslawien, 12.4.1944; Борис Н. Кршев, „Национализација Народне банке Краљевине Југославије“, *Токови историје*, 3–4 (2008), 28–45.)

[99] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, информација од 22.8.1951.

[100] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, информација главног благајника од 21.7.1951 (IV.1). Трансакцију је захтевала Народна банка КЈ 23.7.1940. године. BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, напомена за Дирекцију за економске студије, 7.9.1951 (IV.3).

[101] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, напомена о плаћању за југословенско злато, 29.8.1951 (IV.2).

[102] *Народна банка 1884–2004…*, 151.

и F.128 – 2.941.931,22 франка) нису повучена током ликвидације и остала су током рата у трезору. Мања сума с рачуна F.128 (22.125,89 франака) исплаћена је Министарству финансија (није јасно чијег), а преостали износ са оба рачуна (2.920.687,32), по налогу Народне банке ФНРЈ, пренет је 6. новембра 1946. на њен текући рачун (F.74), који је отворен 14. јуна 1946. године.[103]

Мада су сви ти подаци могли бити (а вероватно и јесу били) саопштени приликом састанка с гувернером Вилфридом Баумгартнером (Wilfrid Baumgartner), 30. августа 1951., Сокић је већ сутрадан упутио старешини Банке Француске два дописа. Једним је замолио за инструкције како би депозитом у францима могао располагати у најкраћем могућем року, а другим да се размотри да му се преда пре рата депоновано злато Народне банке КЈ, или његова противвредност у францима.[104] Мада је било јасно да је легитимитет и легалитет Сокића као гувернера у најмању руку нејасан, као и да средстава која он потражује нема, Банка Француске је још једном сачинила информацију о стању предратних југословенских депозита, намењену Сокићу и путем курира доставила му у париски хотел у којем је одсео. У акту под називом „Судбина имовине Народне банке Краљевине Југославије након Банке Француске“, који је потписао први заменик гувернера (Premier sous-gouverneur) Анри де Блетери (Henry de Bletterie), Сокићу је таксативно наведено шта се, када и како десило с предметним депозитима.[105]

Ипак, како са састанка с гувернером Банке Француске и раније преписке није било, годину дана касније Сокић је поново актуелизовао питање депозита КЈ. Тада, међутим, није дошао у Париз, већ је за разговоре ангажовао адвоката. У Управи за спољне финансије француског министарства финансија (Direction des finances extérieures, Finex) одржан је 18. септембра 1952. састанак коме су присуствовали финансијски инспектор Жерар Данжелзе (Gérard Dangelzer),[106] његов колега из Управе Тесије (Tessier), представник Банке Француске, Беноа (Benoit) и представник гувернера Сокића, адвокат при апелационом суду Мишо (Michaud). Адвокат је изложио да његов клијент потражује 451 килограм злата које се од 1940. године налазило у трезору банке Француске. Изјавио је да му

[103] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, информација од 23.8.1951 (III.1). Отварање тог рачуна уследило је само два дана након потписивања платног споразума између Француске и ФНРЈ, 12.6.1946.; BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, допис од 24. 9. 1951 (V.1).

[104] Сокић је „располагао“ нешто другачијим подацима о вредности депозита у францима на рачунима F. 123 и F. 128 (532,50 франака и 2.581.422,21 франак). (BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, дописи од 31.8.1951 (V.3) и (V.4))

[105] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, допис од 24.9.1951 (V.1), белешка и доставна цедуља од 25.9.1951 (V.5) и (V.1.bi).

[106] Син утицајног париског банкара Шарла Данжелзеа (Charles Dangelzer) који је три деценије (1940–1970) био председник Трансатланске банке (Banque Transatlantique). Жерар Данжелзе је био задужен за специјалне задатке у Дирекцији за спољне финансије од 1948. године. Од средине педесетих година обављао је значајне функције у више комерцијалних банака. (*Journal officiel de la République française, Debats parlementaires, Conseil de la République*, No. 42 C.R., 9 Juin 1948, 1372.)

је познато да је Банка Француске имала налог да злато пребаци у ФЕД, али је пренео став гувернера Сокића који је имао информације да то „наређење није могло бити извршено“. Французи су адвокату објаснили да рачунске књиге и телеграфска преписка сведоче да је пребацивање противвредности злата обављено у октобру 1940., што је Сокићу раније потврдио заменик гувернера де Блетери, те да ако и даље има сумњи у трансфер, одговор треба тражити од ФЕД-а.[107] Тиме је, када говоримо о познатим изворима, покушај деблокаде у Француској окончан.

Да ли је *гувернер* Сокић предузимао још неке акције током мандата, није могуће потврдити, али могу се градити извесне претпоставке. Наиме, у архиви премијера Грчке, Софоклиса Е. Венизелоса (Σοφοκλής Βενιζέλος), сачувано је писмо краља Петра II, написано у Њујорку, 10. јуна 1951. У писму краљ представља гувернера Народне банке КЈ (у егзилу) речима: „Господин Сокић је мој лични пријатељ и ја имам пуно поверење у њега. За сваку помоћ коју можете да пружите господину Сокићу при остварењу његовог рада, будите сигурни, драги председниче, био бих вам био веома захвалан.“[108]

Милоје Сокић није дуго егзистирао као гувернер. Из париске канцеларије краља Петра II, смештене у авенији Монтањ, у Hôtel Plaza Athénée, како је у потпису наведено, министар Владета Милићевић (1898–1968), предратни обавештајац задужен за праћење усташа,[109] писао је 13. новембра 1952. гувернеру Банке Француске, обавештавајући га да је Сокић, који је у међувремену постао амерички држављанин „престао да обавља функцију гувернера Народне банке Југославије у егзилу“. У писму је још наведено да ће збор акционара у егзилу

[107] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, акт Direction des Etudes, Записник са састанка од 18.9.1952.

[108] Ψηφιακό αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (Дигитална архива Елефтероса Венизелоса). https://venizelosarchives.gr/show/98623 (30.12.2024). Посредна веза Сокића и Народне банке КЈ у егзилу с Грцима може се успоставити и на основу протоколарних и пригодних активности. Наиме, у оставштини Базила Влавијаноса (Basil John Vlavianos), адвоката, професора дипломатске историје, бизнисмена, активисте, новинара и издавача и једног од најважнијих чланова грчко-америчке заједнице из Њујорка, која се чува н Универзитету Калифорнија, постоје честитке које су му упућивали Сокић и Народна банка Југославије. Како није могуће утврдити разлог за протоколарну кореспонденцију између Народне банке ФНРЈ/Југославије, остаје да се иза архивистичког описа “National Bank of Yugoslavia” крије Сокићева банка. (Online Archive California, California State University, Sacramento Library, Guide to the Basil J. Vlavianos papers, 1890–1990, MSS 2002/09, Series 3: Correspondence, 1920–1994, Sub Series 5: Greeting Cards, 1940s–1990s (пошиљаоци честитики: National Bank of Yugoslavia и Miloye Sokitch) https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/kt3h4nd955/admin/ (прист. 31.12.2024).)

[109] У Пуриђевој влади (1943–1944) министар и заступник министра у више министарстава. Током 1947–1952. водио је обавештајну службу Петра II, а потом се старао о његовој безбедности, помагао му у „политичком раду“ и писању мемоара, након чега је добио отказ као министар двора (1956). (Vladeta Milićević, *Ubistvo kralja u Marselju: Pozadina jednog zločina*, (Beograd: Filip Višnjić, 2000), 11–13.)

поменуте банке, који је тада био у процесу формирања „ускоро приступити избору наследника господина Сокића“.[110]

Да ли је неуспех у подизању депозита у Банци Француске био довољан разлог Петру II да *разреши* Сокића, или је било и других разлога, остаје отворено питање. У сваком случају правно нејасна акција развлашћеног краља и његовог сарадника Сокића на преузимању вредности Народне банке КЈ није била успешна, а с обзиром на све околности – од формалних и међународно-правних до политичких и историјских – није ни могла успети. Чак и ако се поверује да је намера акције била да се обезбеде средства за издржавање сиромашне емиграције и за вођење некаквог грађанског отпора режиму у Југославији, остаје чињеница да је краљ Петар II то иницирао у тренутку своје велике немаштине и на сасвим непрофесионалан начин.

Закључак

У последњој фази Другог светског рата и непосредно по његовом окончању, под утицајем војних и политичких околности у земљи и нове међународне ситуације, краљ Петар II је развлашћен, а Југославија је обновљена, али у форми републике и под пресудним утицајем КПЈ. Процес развлашћивања, коме је допринела ситуација на бојном пољу, где је партизански покрет пружао активни отпор окупаторима, а четнички заузео дефанзивни став и ушао у колаборацију, био је и последица политике западних савезника. Њихова одлука да помоћ преусмере партизанима, уз притисак на владу КЈ у избеглиштву да успостави сарадњу с НКОЈ-ем, омогућили су комунистима да учврсте власт. Једна од последица те сарадње било је и преношење овлашћења Народне банке Краљевине Југославије, која је пословала у Лондону, на Народну банку у Београду.

Краљ Петар II је остао без круне у земљи, а његове исхитрене акције против новог режима, спроведене без консултација с представницима југословенских избегличких организација, уз већ постојеће међунационалне нетрпељивости, окрњиле су му ауторитет и у иностранству. Када је убрзо остао и без финансијских средстава, свргнути краљ је предузео још једну самосталну иницијативу. Судећи према расположивим изворима, у намери да преузме депозите злата и девиза Народне банке КЈ који су се налазили у иностранству, Петар II је 1950. године *именовао* гувернера Народне банке КЈ у егзилу и путем тог именовања *конституисао* ту институцију, наводно у форми акционарског друштва, са седиштем у Вашингтону. За гувернера банке одредио је предратног новинара и

[110] BdF, PAH, 1370200007 AR 9, doss. 2, акт Direction des Etudes, XI-99 (допис од 13.11.1952).

народног посланика из чувене српске породице политичара и власника дневних новина *Правда*, Милоја Сокића.

Гувернер Сокић и адвокати које је ангажовао, покушали су најмање два пута да убеде Банку Француске да Народној банци КЈ егзилу уступи депозите Краљевине, иако је већина те имовине, а злато у потпуности, била још 1940. године пребачена у САД. Молиоци су наглашавали да ће депозити, осим за покривање личних потреба краља, бити коришћени за подршку осиромашеним југословенским емигрантима и за финансирање грађанског отпора против комунистичког режима у земљи. Банка Француске није могла позитивно одговорити на такве захтеве јер би то било у супротности са званичним политичким односима између двеју земаља, али је своје одбијање образложила чињеницом да депозити нису у њеном поседу, с обзиром на то да је њихов највећи део још раније пренет у САД, а остатак уступљен ФНРЈ након потписивања платног споразума, 1946. године.

Након што су покушаји преузимања депозита КЈ из Банке Француске пропали, краљ Петар II је 1952. године разрешио Сокића са места гувернера и нема назнака да су покушаји деблокирања имовине након тога настављени, као ни података да је Народна банка у егзилу на било који начин наставила *рад*. С обзиром на све међународне, политичке и историјске околности, недостатак јасног и валидног правног основа за формирање Народне банке КЈ у егзилу, и њену акцију преузимања депозита, као и ослањање на непоуздане информације о месту чувања девиза и злата, осудили су напоре Петра II и Милоја Сокића на неуспех.

Отворено је питање да ли је још нека од значајнијих личности у избеглиштву стајала иза краљеве акције, као и питање Сокићевих мотива да се прихвати улоге гувернера. Сокић није имамо никакве везе са банкарством, нити са Народном банком (чак ни као акционар), али постоје снажне индиције о његовој великој блискости с династијом Карађорђевић, укључујући доушничке активности. С друге стране, несумњив је његов антикомунистички став, па и у томе треба тражити разлоге за прихватање гувернерске функције, без обзира на њену ирелевантност. Коначно, не треба занемарити личну финансијску корист коју би гувернер морао остварити у случају успешног преузимања депозита КЈ, као и питање престижа међу југословенским, а нарочито српским емигрантима о чијој важности у Сокићевој личности сведочи његова целокупна политичка и друштвена активност, бројне функције и репрезентативна задужења.

Када је у питању мотивација краља Петра II за предузимање описаних активности, у великој мери би се могло поклонити поверење изјавама датим током разговора у Банци Француске, када је наведено да би се депозити користили за подршку југословенским емигрантима и за финансирање антикомунистичког отпора у Југославији, али хронолошка подударност финансијске кризе Петра II

и акције формирања банке, као и изостављање информација о банци и Сокићу у мемоарима с великом вероватноћом указују да је приоритетна сврха била подмиривање личних потреба краља.

Списак извора и литературе

Arhiv Jugoslavije. Zbirka Milana Stojadinovića (37)

Arhiv Jugoslavije. Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije (103)

Arhiv Jugoslavije. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Britaniji – London (341)

Arhiv Narodne banke. Narodna banka Kraljevine Jugoslavije (1/II)

Arhiv Narodne banke. Srpska narodna banka (5)

Arhiv Narodne banke. Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije u izbeglištvu (7)

Arhiv Narodne banke. Zbirka reprodukovanih materijala (25).

Banque de France, Patrimoine et archives historiques: Études et statistiques, Direction des Etudes (18).

Baza podataka: Novo groblje u Beogradu.

Sokitch, Shiroko. Imejlovi poslati autoru 14. i 15.1.2025.

Congressional Record, Extensions of Remarks (92nd Congress – 1st Session), *November 29*, *1971*, Vol. 117, Part 33. Washington: US Congress, 1971. URL: https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1971/11/29/117/extensions-of-remarks-section/article/43305-43359 (pristupljeno 16.12.2024).

Documente diplomatice române, *Seria 2*, *Vol. 19*, *Partea 1*, *1 ianuarie – 30 iunie 1937*. Alin-Victor Matei, Laurenţiu Constantiniu, Andrei Şiperco, Bogdan Antoniu (realiz.). Bucureşti: Monitorul oficial, 2016.

Hearings before a Subcommittee of the Committee on Interstate and Foreign Commerce House of Representatives, 86 Congress, 1 Session. Washington: US Government Printing Office, 1960.

Hearings before a Subcommittee of the Committee on the Judiciary United States Senate, 86 Congress, 1 session (The trading with the enemy act and War claims act of 1948), June 18 and July 9 1959. Washington: US Government Printing Office, 1959.

Hearings before the Committee on Foreign Relations US Senate, 88 Congress, 1 session, Part 1, February 4 and 6, 1963. Washington: US Government Printing Office, 1963.

Journal officiel de la République française, Debats parlementaires, Conseil de la République, 42 C.R./1948.

Kolaboracionisti pred sudom Ozne: saslušanja Milana Nedića, Dragomira Jovanovića, Tanasija Dinića i Koste Mušickog pred organima Ozne [1]. prir. Srđan Cvetković, Rade Ristanović, Nebojša Stambolija. Beograd: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2018. (ćirilica)

La Petite Entente De La Presse: Conférence Constitutive Tenu À Sinaïa, Le 15 Août 1925. Bucarest: Ministère royal des affaires étrangères, 1925.

Prvo jugoslovensko Narodno pretstavništvo izabrano 8. novembra 1931. godine. Beograd: Štamparija Ž. Madžarević, 1931. (ćirilica)

Report of the Attorney General to the Congress of the United States on the Administration of the Foreign Agents Registration Act of 1938, as Amended (dalje: FARA Report) *for the Period from June 28, 1942 to December 31, 1944*. Washington: Department of Justice, 1945; *FARA Report 1945–1949*. 1950; *FARA Report 1950*. 1951; *FARA Report 1951*. 1952; *FARA Report 1952*. 1953; *FARA Report 1953*. 1954; *FARA Report 1950–1954*. 1955; *FARA Report 1955*. 1956; *FARA Report 1956*. 1957; *FARA Report 1957*. 1958; *FARA Report 1958*. 1959; *FARA Report 1959*. 1960; *FARA Report 1960*. 1961; *FARA Report 1961*. 1962. (all: Washington: Department of Justice).

Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije izvršenih 5 maja 1935 godine. Beograd: Narodna skupština, 1938. (ćirilica)

Statistika izbora narodnih poslanika za prvu jugoslovensku Narodnu skupštinu, održanih 8 novembra 1931. godine. prir. Miloje M. Sokić. Beograd, 1935. (ćirilica)

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, *II redovni sastanak držan 24 oktobra 1936. godine*. Beograd, 1936.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Knjiga 2, V redovni sastanak držan 21 februara 1934 godine. Beograd, 1934.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Redovan saziv za 1932/33. godinu, 1, *Predlozi zakona odbora za molbe i žalbe*. Beograd, 1932. (ćirilica)

Digitalna arhiva Elefterosa Venizelosa (Ψηφιακό αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου). URL: https://venizelosarchives.gr/show/98623 (pristupljeno 30.12.2024).

Franklin D. Roosvelt Library & Musem, Map Room, box 73, MR 203(12), O.SD.S., Numbered Bulletins, January thru May 1944: Brig. Gen. John Magruder, Deputy Director, OSS (Intelligence Service) to Col. L. Mathewson (White House Map Room), 29 January 1944. URL: http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/mr/mr0438.pdf/ (pristupljeno 16.12.2024).

Istorijski arhiv Beograda: Uprava grada Beograda (Digitalni repozitorijum).

Online Archive California, California State University, Sacramento Library, Guide to the Basil J. Vlavianos papers, 1890–1990, MSS 2002/09. URL: https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/kt3h4nd955/admin/ (pristupljeno 31.12.2024).

Richard Nixon Presidental Library and Museum, Almanac for December 24, 1970, Weekly Compilation of Presidential Documents, „Bill for the Relief of Miloye M. Sokitch“, 1726. URL: https://www.nixonlibrary.gov/research/almanac/december-24-1970 (16.12.2024).

Sorted By Name.com, „Sokitch Family History Page“. URL: https://sortedbyname.com/letter_s/sokitch.html (pristupljeno 30.12.2024).

The Polish Institute and Sikorski Museum, London, Archives ref. A.11.E/202, Paneuropa: Declaration of interdependence, March 14, 1945. URL: https://pism.org.uk/img/archiwum/dokumenty/A_11E/A_11_E_202.pdf (pristupljeno 20.1.2025).

US Department of Justice, Claims against Italy: Italian Claims Program Statistics (265–295), 272, URL: https://www.justice.gov/sites/default/files/pages/attachments/2014/07/25/claims_against_italy.pdf (pristupljeno 30.12.2024).

US Department of Justice, Foreign Claims Settlement Commission of the U.S., Claims Against Yugoslavia. URL: https://www.justice.gov/fcsc/claims-against-yugoslavia-lead-decisions (pristupljeno 13.1.2025).

Opštinske novine: Službeni organ Opštine grada Beograda, 1929, 1934. (ćirilica)
Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1931. (ćirilica)
Službene novine Kraljevine Jugoslavije (ratno izdanje) (London), 1944.
Službeni list FNRJ, 1946, 1947. (ćirilica)
Službeni list Vardarske banovine, 1938. (ćirilica)

Branič (ćirilica)
Dan (Novi Sad) (ćirilica)
Istra, Glasilo Saveza jugoslovenskih emigranata iz Julijske krajine
Narodno blagostanje (1929) (ćirilica)
Nedelja (ćirilica)
New York Times
Politika (ćirilica)
Pravda (ćirilica)
Proletarec
The Daily Mirror (Sydney)
The Hartford Daily Courant (Hartford, Connecticut)
Vreme (ćirilica)
Zastava (ćirilica)

Bjelica, Mihailo. *Hronika srpskog novinarskog udruženja 1881–1941*. Beograd: UNS, 1988. (ćirilica)

Cleveland Foreign Language Newspaper Digest, 1937. Vol. V, Slovenian. Cleveland: Work Projects Administration, 1940.

Cripps, John "Mihailović or Tito? How the Codebreakers Helped Churchill Choose". *Action This Day*. Edited by Michael Smith, Ralph Erskine. London: Bantam, 2001, 237–263.

Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013. (ćirilica)

Dascàlu, Nicolae. "Press Co-operation of the Little Entente and Balkan Alliance States (1922–1939)". *Revue des études sud-est Européens* (Bucureşti), XX, 1 (1982), 25–42.

Gligorijević, Branislav. *Kralj Petar II Karađorđević (1923–1970). Biografija. Život ispunjen ujedinjavanju Srba u dijaspori i otporu totalitarnom režimu u zemlji*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2011. (ćirilica)

Hofmann, Gordana. *Narodna banka 1944–1991*. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj, 2004.

Ilić, Saša. „Londonski memorandum 1945. godine: Apel demokratskih stranaka u izbeglištvu na zavođenje jednopartijske diktature u Jugoslaviji". *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 2 (2001), 241–248 (ćirilica).

Ilić, Saša. "Socialist Banking: The Continuous Evolution of the Banking Sector in Yugoslavia (1944/45–1991/92)". *The Annals of the Faculty of Law in Belgrade*, 70, 1 (2022), 33–74.

Ilić, Saša. *Stranci „gastarbajteri": Strana stručna radna snaga u privredi Jugoslavije 1945–1950. godine*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020. (ćirilica)

Isić, Momčilo. „Rezultati parlamentarnih izbora u Čačanskom okrugu od 1920. do 1927. godine". *Zbornik radova Narodnog muzeja* (Čačak), XXII/XXIII (1992/1993), 317–345. (ćirilica).

Ivanović, Tamara S. „Jugoslovenski kraljevski informacioni centar u Njujorku (1942–1943): problem istraživanja". *Nauka i studenti: STUDKON 4*. Uredili Ljiljana Skrobić, Stefan Zdravković. Niš: Filozofski fakultet, 2023, 247–258. (ćirilica)

Jovanović, Nadežda. „Beogradska javnost prema Sovjetskom Savezu 1934–1941. godine". *Tokovi istorije*, 1–2 (1992), 129–149.

Karađorđević, Petar II. *Moj život: memoari (A King's Heritage: the Memoirs)*. Beograd, Evro Book, 2019. (ćirilica/engleski)

Ko je ko u Jugoslaviji. Beograd–Zagreb: Jugoslovenski godišnjak–Nova Evropa, 1928.

Kraljic, John P. "Yugoslav Communities in North America and the Tito-Stalin Split". *The Tito-Stalin Split 70 Years After*. Edited by: Tvrtko Jakovina, Martin Previšić. Zagreb–Ljubljana: FF press–Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020.

Krizman, Bogdan (prir.). *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*. Beograd–Zagreb: Arhiv Jugoslavije–Globus, 1981.

Kršev, Boris N. „Nacionalizacija Narodne banke Kraljevine Jugoslavije". *Tokovi istorije*, 3–4, (2008), 28–45. (ćirilica)

Kulundžić, Zvonimir. *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*. Zagreb: Stvarnost, 1968.

Marjanović, Jovan. *Narodno-oslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941–1945*. Beograd: Radnička štampa, 1975.

Marković, Mirko. *Da smo načisto: pogled iz Amerike na Jugoslaviju 1939–1945*. Pitsburgh: Slobodna reč, 1945.

Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije 1918–1991: hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.

Milenković, Miomir (M.M.). „Sokić Manojlo". *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka,* IV knjiga, S–Š. Stanoje Stanojević. Novi Sad: Budućnost–Izdavačka knjižarnica Zorana Stanojevića, 2001.

Milićević, Vladeta. *Ubistvo kralja u Marselju: Pozadina jednog zločina*. Beograd: Filip Višnjić, 2000.

Miller, Arthur S. "Congressional Power to Defifine the Presidential Pocket Veto Power". *Vanderbilt Law Review*, 25, 3 (1972), 557–572, URL: https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vlr/vol25/iss3/4 (pristupljeno 16.12.2024).

Mirković, Alexander. "Grey Falcon and the Union Man: Miloje Sokić Collection of the Clippings from the American Press 1941–1945". *Balcanica – Annual of the Institute for Balkan Studies*, XLIII (2012), 221–239.

Mužić, Ivan. *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*. Split: Marjan tisak, 2003.

Narodna banka 1884–2004. Veroljub Dugalić, Andrej Mitrović, Dragana Gnjatović, Gordana Hofman, Ile Kovačević. Beograd: Jugoslovenski pregled, 2004. (ćirilica)

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije, II, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*. Beograd: Nolit, 1988.

Poruka: list Jugoslovenskog narodnog odbora, London, 1950–1959. Priredili Jovica Trkulja, Života Lazić. Beograd: Službeni glasnik [reprint], 2007.

Rastović, Miloš. „Amerikanski Srbobran unapređuje saradnju sa Kongresnom bibliotekom u Vašingtonu i institucijama u Srbiji". URL: https://eserbia.org/serbica-americana/111-us-news/1436-amerikanski-srbobran-saradnja (pristupljeno 20.1.2025) (ćirilica)

Simić, Bojan. „Agencija 'Avala'". *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 75–76 (2007), 75–91. (ćirilica)

Simić, Bojan. „Poseta pukovnika Jozefa Beka Jugoslaviji maja 1936". *Jugoslavija i Poljska u XX veku*. Uredili Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćmiński, Paweł Wawryszuk. Beograd–Bidgošć: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković"–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 129–142.

Slavković, Božica Ž. „Političke, ekonomske i kulturne prilike na Kosovu i Metohiji 1929–1941." (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet, 2014. (ćirilica)

Smiljanić, Dragoslav. *Sećanja na jednu diktaturu*. Beograd: Rad, 1955. (ćirilica)

Spomenica Solunske đačke čete: klasa rođenih 1896. godine. Beograd: Štamparija Privredni pregled, 1932. (ćirilica)

Stojadinović, Milan M. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Buenos Aires: El Economista, 1963.

Škodrić, Ljubinka. „Poljsko-jugoslovenska antanta štampe 1929–1939". *Jugoslavija i Poljska: veze i međusobni odnosi u XX veku*. Uredili Bojan Dimitrijević, Andrzej Zaćmiński, Nebojša Stambolija. Beograd–Bidgošć: Institut za savremenu istoriju–Istorijski fakultet Univerziteta Kazimira Velikog, 2022, 57–70.

Vidosavljević, Slađana T. „Delatnost Ženske zanatske škole u Đakovici (1922–1941)". *Baština* (Priština–Leposavić), 38 (2015), 131–141. (ćirilica)

Vovko, Andrej. „Ustanovitev 'Yugoslav Emergency Council' v New Yorku". *Zgodovinski časopis*, 41, 3 (1987), 523–527.

Vuković Birčanin, Momčilo. *Kralj Petar II Karađorđević (1923–1970)*. Priredili Željko V. Marković, Vesna Lučić. Užice–Banjaluka: Istorijski arhiv–Arhiv Republike Srpske, 2022. (ćirilica)

Summary

PhD Saša Ilić (1968)

Governor Without the National Bank (The Financial Action of King Peter II from 1950–1952 and a Contribution to the Biography of Miloje Sokić)

Due to a series of historical circumstances during and immediately after World War II, King Peter II Karađorđević was stripped of his authority, and Yugoslavia was reestablished as a republic under communist rule. This process, aside from the situation on the battlefield–where the communist partisan movement actively resisted the occupiers while the royalist Chetnik movement adopted a defensive stance and slid into collaboration–was indirectly influenced by the policies of the Allies. The Allies' abandonment of the Chetniks and active support for the partisans, along with pressure on the government of the Kingdom of Yugoslavia to cooperate with the partisans, enabled the communists to consolidate their power.

King Peter II was left without authority and soon without financial resources, while his relations with émigré organizations were strained by his independent and hasty actions against the new regime in Yugoslavia. Having run out of funds, King Peter II undertook an independent initiative to seize the gold and foreign currency deposits of the Kingdom of Yugoslavia held in the Bank of France. To that end, in 1950, he appointed Miloje Sokić (Miloye Sokitch) – a pre-war journalist and member of parliament from a prominent family of politicians and owners of the daily newspaper *Pravda*–as the governor of the National Bank in exile.

Sokić and the lawyers he hired on behalf of the bank, which was registered in the United States as a foreign agency, made at least two attempts to persuade the Bank of France to release the Kingdom of Yugoslavia's deposits, although most of the assets (the gold) had already been transferred to the United States in 1940. It was emphasized that the deposits, apart from covering personal needs, would be used to support impoverished émigrés and to fund civil resistance against Tito's regime. After these efforts failed, the king dismissed Sokić as governor in 1952, and there is no indication that attempts to unblock the assets continued thereafter.

Given all the circumstances, the lack of a clear and valid legal basis for the unblocking action, as well as reliance on entirely incorrect information about the deposits, it is evident that the described efforts of King Peter II and Miloje Sokić were doomed to fail and were carried out in a rather amateurish manner.

Keywords: National Bank of the Kingdom of Yugoslavia in exile, Miloje Sokić, governor, Yugoslavia, United States of America, Bank of France, golden reserves.

УДК 94(497.11)”1937/1958”
728.3(497.11)”1937/1958”

МА Слободан Мандић
Историјски архив Београда
slobodan.mandic@digitalnaistorija.net

Оригинални научни рад
Примљен: 9.4.2025.
Прихваћен: 27.5.2025.

др Вања Панић
Висока грађевинско-геодетска школа у Београду
panic@vggs.rs

Судбина виле Катарине Касидолац 1937–1958.[1]

Апстракт: *У раду је на основу доступних извора урађен покушај реконструкције историјата виле Катарине Касидолац у Толстојевој улици у Београду. Поред осврта на градитељски опус архитекте Владислава Владисављевића, конструкције и инжењерског аспекта градње објекта, посебно је видљив друштвено-политички оквир у којем су се током две деценије динамичним темпом одвијали догађаји у којима као једина сталност у позадини стоји власница виле Катарина Касидолац. Такође, у раду је осветљена и значајна улога коју овај објекат заузима у историји кинематографије након Другог светског рата, прво као боравиште совјетских филмских стручњака из студија „Мосфилм“, затим чланова Комитета за кинематографију Владе ФНРЈ, а потом и седиште Високе филмске школе. Након две деценије живота виле Катарине Касидолац, која је стицајем околности издавана за коришћење од самог почетка завршетка радова на објекту, прво страним амбасадима, а након завршетка Другог светског рата различитим државним установама, дана 6. октобра 1958. године кућа из руку Катарине Касидолац прелази у власништво Краљевине Норвешке.*

[1] Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/200163), као и Амбасада Краљевине Норвешке у Београду.

Кључне речи: историја архитектуре, историја филма, Катарина Касидолац, Југославија, Београд, друштвена историја

О аутору архитекти

Владислав Владисављевић је рођен 1905. године у Београду. Основну и средњу школу је похађао у Београду и Нишу. Потом, одлази у Француску где на Лицеју де Нис (Liceu de Nice) завршава четири разреда гимназије. Матурирао је 1923. године у Београду, а дипломирао је 1930. године на београдском Техничком факултету. У периоду 1931–1932. године борави у Немачкој, где код професора Бруна Паула (Bruno Paul) сарађује на пројектовању и уређењу грађевина и ентеријера. Вративши се у Београд, најпре ради у предузећу „Лабор“, а по положеном државном испиту 1933. године започиње самосталан креативни рад на пројектовању објеката, од којих издвајамо: Кућу браће Владисављевић у Господар Јевремовој 57 (1936), стамбену зграду за ренту Јелице Штеклин Рош у Бирчаниновој улици 28б (1938), стамбене зграде за ренту Данила Николића у Будимској улици 5 (1935) и Цвијићевој улици бр. 125 (1940), зграду Спасићеве задужбине у Кнез Михајловој улици 19 (1939). Од породичних вила које су грађене у елитним резиденцијалним зонама Београда, Дедиње и Сењак, издвајамо поред Виле Касидолац и кућу Јеле Бајлони у Ужичкој улици 20 (1932), кућу Божане Бајлони у улици Сање Живановића 12, кућу Ане Божовић у улици Сање Живановића 14 (1937), као и кућу Милорада Дивјака у булевару Мира 27 (1939). Владисављевић је такође пројектовао и кућу Николе и Владислава Пашића, синова Катарине Касидолац из првог брака са Радом Пашићем, у Крунској 10 (1937).

Утицаји на архитектуру аутора – од сунца Медитерана до осећаја „Краљевског“

Већ у периоду школовања, архитекта Владислав Владисављевић боравио је у медитеранској Ници где је имао прилику да види отменост и једноставност приморске архитектуре, складне силуете кровова и фасада поднебља овог лучког и туристичког града, али првенствено монденског сјаја европске класе која се еманциповала у првим годинама после Првог светског рата. Увек тражећи нове инспирације, усавршавање и студирање архитектуре разних поднебља и култура, путовао је у Италију, Француску, Шпанију, Немачку, Грчку, Турску. Од античких, средњовековних наслеђа градова и споменика архитектуре и урбанизма, декоративних елемената и ентеријера до модернистичких схватања обликовања фасаде и функционалне организације простора, архитекта Владисављевић је

рефлектовао ово искуство у свом ауторском изразу, првенствено на врло смелој комбинацији утицаја епоха антике, ренесансе, готике и викторијанске градске архитектуре са модернизмом белих чистих површина. У временском и културном контексту, период пројектовања и градње вила подударао се и са појавом и феноменом џез музике, плеса, звучног филма и првог таласа холивудског гламура, европске аванграде, уметничких окупљања, изложби, тако да су ови фини уметнички тонови уткани у отменост стамбене архитектуре аутора.

Конструкција и инжењерски аспект градње виле Касидолац

Конструктивне карактеристике објекта веома су специфичне и иновативне у одређеним елементима архитектонског инжењерства. Вила је фундирана на бетонским темељима тзв. темељним бетонским тракама испод носећих зидова од опеке ширине 38 цм што је била пракса зидања у смислу димензија опеке у том периоду. Зидови приземља и спрата су рађени у цементном малтеру, статички и сеизмички стабилнијем, док су подрум и помоћни делови куће урађени у продужном или кречном малтеру. Да би се добила илустративна и живописна пластика фасаде, урађено је традиционално грубо набацивање продужног малтера у фракцији са крупнијим каменим гранулатом. Након тога, урађено је кречење фасаде да би се потом, по идеји архитекте, приступило апликацијама грубим ломљеним каменим елементима (по угловима зграде) чиме се добила жељена рустичност фасаде и камена, посебно да би се уклопила са јаким потпорним каменим зидовима ограде саме катастарске парцеле. Највећа иновација у инжењерском смислу је употреба армирано бетонског међуспратног носећег система „Хербст“ који је по статичком прорачуну омогућио веће распоне, а који је био постављен између позиција армирано бетонских греда и подвлака над носећим елементима (зидовима).

Ентеријерска обрада унутрашњих зидова у приземљу рађена је на традиционалан начин Калће Векио (Calce Vecchio) кога карактерише тзв. грубо наношење малтера, док су на спратовима зидови малтерисани глатко. Столарија је урађена од храстовине у природној боји дрвета. Подна обрада у холовима је од камена, у трпезарији од фино сложене орнаментисане опеке, док је у кухињама, купатилима и тоалетима са мокрим чворовима урађена керамика. Завршна обрада главних степеница хола подразумевала је њихово облагање природним каменом, док су помоћна степеништа од вештачког камена. Кровна конструкција је урађена од тесане дрвене грађе, а кровни покривач је типа: ћерамида. Решеткасти елементи од кованог гвожђа су декоративног карактера.

О Вили Катарине и Драгомира Касидолац

Најсликовитији пример фузије архитектонских стилова и елемената фасадне обраде и функционалне просторне организације модернизма налазимо у вили Касидолац у Толстојевој улици, која је према одобреном плану од 23. октобра 1937. године, зидана од 10. новембра 1937. до 26. октобра 1938. године.[2] Клијент је био министар Драгомир Касидолац (1888–1939)[3] са супругом Катарином (1894–1994)[4]. Драгомир Касидолац је у периоду 1937–1939. био амбасадор Краљевине Југославије у Уједињеном Краљевству, те је ова конекција са енглеском културом рефлектована и у начину на који је кућа организована, ословивши у оригиналној пројектној документацији раскошни салон као "Living room", двоетажни, слободни простор ентеријера као примарни део разуђене групације функционалних зона резиденцијалне виле. Сваки сегмент оригиналне пројектне документације је дат на засебном листу. Тако се на једном листу налази основа подрума, чији садржај су, између осталог, чинили и подрум за вино, остава за намирнице и котларница.[5]

---

[2] Документација о изградњи ове куће је сачувана у Историјском архиву Београда. (Историјски архив Београда (даље ИАБ), Општина града Београда (техничка дирекција (даље ОГБ)), ф29, 18-1937). Пројекти, које је архитекта Владисављевић потписао 11. августа 1937. године, рађени су на седам листова у размери 1:100 и насловљени са *План за нову зграду гђе. Катарине Драгомира Касидолац – министра на страни угао Толстојеве и Нове улице, п. бр. 218.*

[3] Драгомир Касидолац (Крагујевац, 11. јун 1888–Лозана, 13. јун 1939). Био је син Живка Касидолца, школованог официра (артиљеријско-технички пуковник), који је 1894. обављао дужност управитеља-градоначелника Београда, а био је и ађутант Александра Обреновића и носилац француског ордена легије части. Драгомир Касидолац, који је дипломирао права у Француској 1910. године, дипломатску каријеру почиње већ током Првог светског рата, у којем такође учествује и као активни војник, а из рата излази са чином артиљеријског потпоручника. Крајем Првог светског рата, јула 1918. био је аташе, а потом и секретар посланства у Риму, а затим и секретар југословенске делегације на конференцији мира у Женеви. Године 1920. је као секретар посланства у Паризу додељен комисији за репарације. Од 1922. до 1925. радио је као шеф бироа за репарације југословенске делегације. Након тога је у Београду био саветник у Министарству спољених послова, а потом и саветник посланстава у Софији (1926) и Тирани (1927). У Београду је 1929. радио код министра председника у секцији за Балкан и Италију, а 1930. је именован за саветника посланства у Анкари. Као саветник прве класе одлази у Рим 1933. године, а одатле је 1935. постављен за опуномоћеног министра у Бриселу, посланика у Букурешту (1936), а затим у Лондону (1937), одакле је пред саму смрт премештен у Берн у Швајцарској. (Вид. у: Ранка Гашић, „Касидолац, Драгомир, Ж.", у: *Српски биографски речник 4*, И–КА, (Нови Сад: Матица српска, 2009), 886–887.)

[4] Катарина Бебека Касидолац, рођ. Зотос (Атина, 25. новембар 1894–Београд, 1994). Пре брака са Драгомиром Касидолцем, Катарина је була удата за Рада Пашића, сина политичара Николе Пашића, са којим је имала синове Николу (1918–2015) и Владислава (1920–1978).

[5] Вид. у: Ангелина Банковић, Дуња Андрић, „Прилог проучавању београдског опуса архитекте Владислава Владисављевића између два светска рата", у: *Наслеђе*, XXII, (Београд: 2021), 102–103.

Слика 1. Вила Катарине Касидолац, Толстојева 15, око 1938.
(Музеј града Београда)

У приземљу су, поред "Living room-a", смештене и господинова соба која је уједно имала и функцију радне собе. Салон и трпезарија поседују директан излаз у *патио*, односно на терасу, који је дефинисан аркадним тремом. Степениште са декоративном оградом из дневне собе води на галерију, која омогућава да дневна соба добије двоструку висину, чиме се истиче сугестивност ентеријера. Простори приватних одаја се деле на одвојене зоне спаваћих соба за децу и одвојених спаваћих соба за господина и госпођу Касидолац које представљају специфичност зоне комфора и интиме карактеристичне за више класе европског и викторијанског цет сета. Боравак у Уједињеном Краљавству могао је допринети овој социолошкој посебности у просторној организацији резиденције.

Архитектонски обликовни концепт се заснива на идеји рустичности и декоративности стилских елемената, готике, романике и византијске уметности: третман прозорских отвора, стубова са украшеним капителима на флоралним мотивима, употреба природног камена као материјала на фасадама примењени су на стилским постулатима модернизма, у првом реду белим чистим фасадним површинама на којима аутор уводи елементе приморске архитектуре (дрвене шкуре, сенила, зеленило). Имплементација појединачних архитектонских

елемената средњовековне архитектуре кући даје романтичарски, али и монденски, гламурозни контекст грађанске класе тридесетих година прошлог века. Сведена декоративна пластика је у највећем делу концентрисана у зони отвора. Специфичан архитектонски елемент уређења дворишта представљају камене зид-ограде, фонтана и наткривени правоугаони патио (летњиковац–трем) на колонади стубова као директној реминисценцији на средњовековне манастирске клаустре и архитектуру перистила у грађанским вилама античког Рима. Уосталом, грациозност викторијанских енглеских кућа, лепршавост тосканских сеоских и медитеранских вила рафинисано су увезани са домаћом етно традицијом Балкана.

Стицајем околности ни Драгомир ни Катарина Касидолац нису имали прилике да користе ову грађевину као свој животни простор. Он је преминуо након кратке и изненадне болести 13. јуна 1939. у Швајцарској, где је премештен пред смрт након вршења дипломатске службе у Лондону. Катарина Касидолац је са синовима из претходног брака, Владиславом и Николом Пашићем, прешла у кућу у Крунској 10, коју је такође пројектовао архитекта Владимир Владисављевић за Драгомира Касидолца, односно за синове Катарине Касидолац. Зграда у Крунској 10 је грађена и довршена истовремено са вилом у Толстојевој 15,[6] током 1937. и 1938. године. У овој кући у Крунској улици Катарина Касидолац је живела скромно и повучено дуги низ година након завршетка Другог светског рата. Умрла је у стотој години 1994. године.

Након смрти Драгомира Касидолца, према сачуваној архивској грађи у Архиву Југославије,[7] Катарина Касидолац је вилу у Толстојевој 15 издавала у закуп „искључиво страним амбасадама“, а познато је и по којој цени. На дан 1. септембра 1939. године зграда је издавана у закуп за суму од 96.000 динара годишње, односно 8.000 месечно.[8] Према податку из телефонског именика Београда за 1941. годину, у вили је те године било смештено бразилско посланство. Требало би рећи да постоје индиције да је Катарина Касидолац објекат пре рата издавала и другим амбасадама.[9]

Трагове тешких и турбулетних година у Београду за време нацистичке окупације током Другог светског рата наилазимо и у вези са судбином виле Касидолац. Познато је да су током окупације припадници немачке полиције безбедности, одељење VI (BdS – Gestapo) становали у појединим вилама на Дедињу. Међутим, не можемо са сигурношћу тврдити да ли је и ко од при-

[6] Данас Толстојева улица бр. 19.

[7] Архив Југославије (даље АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ (даље 180), К1, К3.

[8] Процењена вредност зграде „из дворишта“ према пројектоној документацији Општине града Београда у тренутку завршетка радова, октобра 1938. године износила је 940.000 динара. (ИАБ, ОГБ, ф29, 18-1937-4).

[9] Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955.*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 254.

падника разних служби немачке војске боравио у вили. Оно што поуздано знамо је да је Генерал Франц Нохјаузен, генерални опуномоћеник за привреду на територији Србије, из виле на Топчидерском брду отуђио низ скупоцених предмета за потребе опремања свога дворца „Швабенхоф“ у Банату у Српској Црњи,[10] а нешто је пренео и у вилу инжењера Александра Ацовића у Румунској улици,[11] у којој је једно време боравио. Према изјави Катарине Касидолац датој после рата, Нојхаузен је са својом супругом из виле у Толстојевој 15, у дворац у Српској Црњи однео осам персијских тепиха који су имали ушивена имена Катарине Касидолац, затим орман-библиотеку, скупоцене слике, други намештај и покућство.[12]

Док се несталим скупоценостима из виле у Толстојевој улици Катарина Касидолац бавила након ослобођења,[13] за време окупације, коју је провела у Крунској улици, она је попут многих других грађана време проводила у страху за животе своје деце, синова Николе и Владислава. Тако је на саслушању у одељењу Специјалне полиције 13. априла 1943. године известила окупационе власти о њиховом нестанку. Наиме, том приликом изјавила је како се старији син Никола пред Божић претходне године није вратио кући са пословног пута за фирму „Шел“ у унутрашњост, већ се само јавио картом неколико дана након напуштања Неготина, у којој је мајци поручио да буде храбра, јер се он неће враћати и да је са својом канцеларијом већ све уредио. Две године млађи син, двадесет двогодишњи Владислав, 31. марта 1943. такође је без најаве нестао након што је провео уобичајени радни дан у канцеларији „Бор“ у палати Риунион. Катарина Косидолац је том приликом изјавила да о нестанку синова није раније известила јер се надала њиховом повратку.[14] Из каснијих изјава Николе Пашића сазнајемо да су синови Катарине Касидолац приступили обавештајној

[10] Дворац је иначе подигнут на месту једног јеврејског имања које је Нојхаузен конфисковао за рачун Рајха, а касније га откупио да би на њему саградио дворац на којем је држао расне коње. (Вид. у: Драган Алексић, „Франц Хојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији”, *Токови историје*, 1–2/2008, Београд, 2008, 315–316.

[11] ИАБ, Народни одбор III Рејона Београда (даље НО III Рејона), К-94,18, „Један зидни сат антик“.

[12] „8 персиских тепиха (6 малих и 2 већа), који су сви имали записано моје име на платну ушивеном у углу на наличју тепиха; 1 старински орман-библиотека италијански двокрилни са две фијоке; слика школа Каналата Венеција са црвеним златним рамом; 2 овалне слике талијанска школа; 1 мали астал француски, около бронза; 2 столице црвене талијанске; 2 душека; 2 јоргана; 2 вунена покривача“. (ИАБ, НО III Рејона, К-94, 18.)

[13] Земаљској комисији за ратну штету 20. фебруара 1946. упутила је жалбу на Закључак којим јој је за однете ствари одређена накнада од 116.620 динара, а „с обзиром на велику вредност персиских тепиха и и уметничких слика“. (ИАБ, НО III Рејона, К-94, 48.)

[14] ИАБ, Специјална полиција (даље СП), III-29.

служби Драже Михаиловића, те да су на тавану куће у Крунској улици правили тајне радио станице.[15]

После ослобођења Београда у Другом светском рату од стране јединица Народноослободилачке војске Југославије и Црвене армије октобра 1944. године, у вили у Толстојевој улици су током 1945. и 1946. године становали чиновници совјетског и руског филмског студија „Мосфилм“, једног од највећих филмских студија у то време. Они су овде боравили током реализације подухвата снимања првог играног филма о тек завршеном рату у Југославији. Био је то играни филм *У планинама Југославије* (*В горах Югославии*), кога је режирао Абрам Ром (Абра́м Ро́ом), према сценарију Георги Мдиванија (Георгий Мдивани). Забележено је да је руској екипи тада био прикључен и велики број позоришних уметника из Југославије, ради учења филмског заната. Овај филм касније није радо помињан, јер његовим политичким аспектом и околностима које су пратиле његово снимање југословенски комунисти нису били задовољни. Совјетска филмска екипа је напустила вилу након девет месевци боравка у њој, јула 1946. године. Према сачуваној архивској грађи, „Мосфилм“ је плаћао закупнину у висини половине износа који је плаћан за закуп виле 1939. године, односно 4.000 динара месечно.[16]

Након одласка совјетске филмске екипе, у зграду су усељени чланови Комитета за кинематографију Владе ФНРЈ и то пре него што је зграда формално била додељена овом Комитету.[17] Тада су у зграду усељени чланови Комитета за кинематографију Владе ФНРЈ из Хрватске, Словеније и Босне и Херцеговине са породицама: Мирко Лукавац, Франце Бренк и Мони Финци.[18] Међутим, они су после неколико месеци исељени јер је ту 3. априла 1947. почела са радом Висока школа за филмску глуму и режију при Комитету за кинематографију ФНРЈ и интернат за њене полазнике. Уз сагласност власнице Катарине Касидолац, 10 априла 1947. год. издата је дозвола за дозиђивање зграде-пројекционе кабине за филмове. Замишљено је да се ту повремено приказују филмови за потребе

[15] Audio i foto arhiv Simić, „Nikola Pašić unuk, životopis”, *Gosti sajta*, https://tinyurl.com/yhsa5e6w (прист. 27.4.2024); Миломир Никетић, „Какав деда – такав унук”, *Политика*, 24.12.2006, https://tinyurl.com/4v525nbj (прист. 27.12.2024). По одласку из Београда фебруара 1942. године, Никола Пашић је навео да је боравио „на терену“ као члан штаба Југословенске равногорске омладине, а потом је 29. септембра 1943. заточен у Бањичком логору, одакле је успео да побегне 6. октобра 1943. (ИАБ, Управа града Београда (даље УГБ), КБЛ, књига 8, 17198.)

[16] На молбу Касидолац Катарине донето је решење Народног одбора VII рејона („станбени отсек“) по којем се одређује висина месечне закупнине за целу вилу у ул. Толстојевој бр. 15, коју користи особље „Мосфилма“. (АЈ, 180.)

[17] Решење о додељивању целе зграде у власништву Катарине Касидолац Комитету за кинематографију Владе ФНРЈ донето је 20. јануара 1947. од стране Станбеног одељења ИНО града Београда, са тим да се „дотадашњи станари имају иселити из зграде чим им станбене власти нађу друге погодне станове“. (ИАБ, ИОНО, Одбор за обнову стамбених зграда 1946–1950, слово Т-К99.)

[18] Г. Милорадовић, *Лепота под надзором...*, 254.

наставног рада Државне школе за филмске редитеље и глумце.[19] У архивској грађи сачувано је сведочанство Катарине Касидолац према коме су, након што је зграду преузео Комитет за филм ФНРЈ, на објекту услед непажње наступила оштећења инсталација.[20]

Уочи усељења школе са интернатом за југословенске глумце Комитета за кинематографију, на пролеће 1947. зграда је реновирана и оспособљавана за нову функцију. Купован је инвентар за учионице и интернат, по наруџбини су израђиване клупе, столови и катедре. Столарске радове су обављале приватне фирме „Одбрана“ (Поповић и Шутак) и „Београд“, а такође и радионице „Звезда филма“.[21] Том приликом је одређена и комисија за преглед зграде, са задатком да означи потребну поправку на терет сопственика. Утврђено је да је у вили потребно обавити зидарске радове, оправку столарије, браварски посао, стаклорезачке и молерске радове, обновити инсталације осветљења, сређивање водовода и канализације, као и система за централно грејање. Поводом утврђених оштећења обавезним за оправку, Катарина Касидолац је 15. марта 1947. уложила жалбу Министарству грађевина НР Србије, уз образложење да њена зграда није претрпела никакава оштећења која би по важећем закону била неопходна за санацију, као и да би довођење централног грејања у исправно стање непотребно оптеретило власницу огромном сумом новца, као и да би она радије поставила пећи уместо поправке. У вези са тим она нарочито истиче да у доба опште оскудице и пропагирања штедње и скромности не стоји извештај комисије о неопходности крајње луксузних радова, који се не могу третирати као нужне оправке.[22] Могуће је да се иза овог извештаја комисије која је наложила радове делом и на терет власнице виле, заправо крила намера нових власти да Катарину Касидолац оптерете издатком која она не би могла да поднесе. Сачувана архивска грађа сведочи да се она свим правним средствима борила да до тога не дође.

[19] Сачуван је и технички опис радова из марта 1947. године, који садржи податке да ће кабина бити озидана у опеци у кречном малтеру, имаће таваницу од армираног бетона (систем Хербст), а плафон од рабица у продуженом цемент малтеру. Под ће бити несагорив – бетонски или од ксилолита, степенице од бетона, улазна врата гвоздена. Кабина ће бити малтерисана продуженим цемент малтером, а кровни прекривач зреп или лим. (ИАБ, ИОНО, Одбор за обнову стамбених зграда 1946–1950, слово Т-К99.)

[20] Исто.

[21] Dejan Kosanović, *Visoka filmska škola u Beogradu 1946–1950*, (Beograd: Fakultet dramskih umetnosti–Filmski centar Srbije, 2007), 44.

[22] ИАБ, ИОНО, Одбор за обнову стамбених зграда 1946–1950, слово Т-К99.

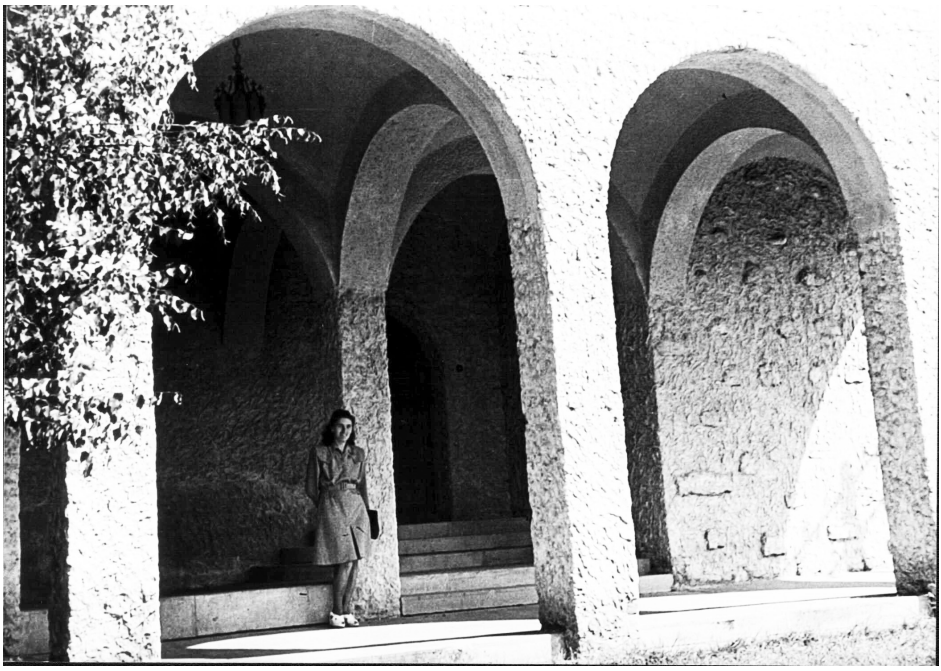

Слика 2. Лепа Крагујевић испред Високе филмске школе 1947. године.
(Историјски архив Београда, Легат породице Крагујевић)

Стављање на располагање престижног објекта виле Катарине Касидолац на Дедињу за потребе Високе филмске школе и интерната за њене полазнике, указује и на значај који су нове власти придавале кинематографији. За локацију је одабран објекат на проверено безбедном месту, у непосредној близини структура власти. За првог директора школе је постављен Вјекослав Афрић, познати југословенски позоришни уметник, који је непосредно уочи постављења на ову функцију 1. маја 1947. завршио редитељски посао на филму *Славица* – првом играном филму југословенске послератне кинематографије, чија је премијера била управо тих дана. Афрић је уједно био и једини наставник филмских предмета у првој генерацији Класе 1947. школе, а нови филмски предмет, историју филма, предавао је београдски новинар Душан Дуда Тимотијевић. За предаваче општих предмета били су постављени најпознатији југословенски стручњаци за поједине области, што је слушаоцима обезбеђивало наставу на највишем нивоу.[23] Поред тога, забележено је да су предавања по некада држали и ино-

[23] Настава за прву генерацију студената обухватала је следеће предмете и предаваче: историја уметности (Ото Бихаљи), историја филма (Душан Тимотијевић), филмска драматургија са специјалним одељком за филмску режију (Вјекослав Афрић), друштвене науке (Стјепан Перић-Секулић), психологија (Коста Грубачић), теорија глуме (Вјекослав Афрић), југословенска

страни стручњаци, попут гостовања познатог холандског филмског редитеља Јорис Ивенса, 10. маја 1947. године, када су студенти поред предавања могли да погледају и његов филм *Индонезија зове* (*Indonesia Calling*, 1946).[24]

У првој генерацији Класе 1947. Високе филмске школе било је уписано око педесет студената. Настава је трајала две године, а колективни живот у интернату је организовала и њиме управљала Маргита Гита Предић-Нушић,[25] кћерка знаменитог српског комедиографа и књижевника Бранислава Нушића. Домар зграде је био енергични Спасоје Веселић, нешто раније демобилисани водник Југословенске народне армије. Од особља ту су још боравили и неколико куварица и спремачица. Студенти су живели у неколико адаптираних спаваоница са већим, или мањем бројем кревета. Женске собе су биле одвојене, у посебном крилу зграде на првом спрату, у некадашњим собама за послугу. У великим и светлим собама било је пуно цвећа, на зидовима слике, а са велике терасе пружао се диван поглед на Саву и широку сремску равницу. На другом спрату су боравили мушкарци, а уместо цвећа и слика њихов простор је био украшен мачевима, лоптама за фудбал и бокс. Дан за полазнике школе почињао је рано изјутра фискултуром у пространом парку, а часови мачевања, ритмике и народних игара већином су се обављали напољу.[26] Центар интернатског живота је била заједничка трпезарија, где су заједно са студентима понекад ручавали и поједини наставници. Иако је у интернату била обезбеђена исхрана за све студенте, предузимљива Тетка Гита на разне начине је успевала да обезбеди и додатне намирнице.[27]

У великом холу зграде студенти су скоро сваке вечери гледали филмове. Овај хол је иначе служио као учионица за заједничке предмете и вежбаоница за студенте глуме и режије. Приказивани филмови су набављани преко Комитета за кинематографију, а известан број филмских копија је чуван у самој Школи, у таванској кули зграде. Одмах уз хол се налазила пројекциона кабина, наменски дозидана 1947. године. Поред приказивања филмова, у холу су такође највећим делом снимане и студентске вежбе, а ту су одржаване и ван школе популарне студентске приредбе. На те догађаје су, поред личних гостију студената и про-

---

књижевност (Милан Богдановић), српскохрватски језик (Живојин Бата-Вукадиновић), импостација гласа (Никола Цвејић), историја нове Југославије (није предавано), монтажа (није посебно предавана), руски језик (Петар Митропан), факултативни језици – енглески и француски (Нада Обрадовић), немачки (Ема Грубачић), ритмичке игре (Смиља Мандукић). (Вид. у: D. Kosanović, *Visoka filmska škola...*, 53).

[24] Исто, 49–53.

[25] Маргита Предић-Нушић (1896–1970) је била српска ликовна уметница и делатница у култури. Поред осталога, основала је и прво дечје позориште у Београду, позориште „Рода“ 1937. године, а затим и позориште „Бошко Буха“ 1950. године.

[26] „У школи за филмску уметност: Један час међу будућим филмским глумцима и режисерима”, *Борба*, 28. мај 1947, 5.

[27] D. Kosanović, *Visoka filmska škola…*, 61.

фесора, често долазили и функционери Комитета за кинематографију на челу са председником Александром Вучом.[28]

Висока филмска школа је у вили Катарине Касидолац била смештена од почетка априла 1947. па све до јесени 1950. године, када је зграду у Толстојевој 15 Комитет за кинематографију ФНРЈ морао да уступи другој државној установи, док је Школа пресељена у центар града, у Сремску улицу бр. 6 (данас Зелени венац 2). Тада су у новододељене просторије унети столови и столице из Толстојеве 15, као и још неки намештај и опрема. Главни разлог за тражење нове локације био је планирано повећање броја студената, а према сачуваној грађи у Архиву Југославије, још је на пролеће 1950. године била актуелна могућност да се за потребе ВФШ добије суседна зграда у Толстојевој 13.[29] Према непровереним тврдњама, на одлуку о исељењу школе са Дедиња је утицала и учестала ларма и бука у овом иначе веома мирном крају града. Поред осталога, овде су повремено организоване у уметничким круговима популарне другарске вечери на које су долазили гости из целог града, што свакако није било по вољи станарима околних елитних вила. Недуго након исељења из виле Катарине Касидолац, Висока филмска школа престаје са радом као самостална високошколска установа, а уписани студенти од 1. јануара 1951. године настављају школовање у оквиру Академије за позоришну уметност у Београду.[30]

Након две деценије живота виле Катарине Касидолац, која је стицајем околности издавана за коришћење од самог почетка завршетка радова на објекту, прво страним амбасадима, а након завршетка Другог светског рата различитим државним установама, 6. октобра 1958. године кућа из руку Катарине Касидолац прелази у власништво Краљевине Норвешке. Наиме, на основу расположиве документације која се чува у збирци исправа Републичког геодетског завода Републике Србије,[31] односно катастра непокретности, сазнајемо да је Уговором о купопродаји од 6. октобра 1958. године Катарина Касидолац своје непокретно имање, кућу у Толстојевој 15 (данас бр. 19), са кућиштем и двориштем, површине од 3.725 m², продала Краљевини Норвешкој за износ од 30 милиона динара. Као купац од стране Краљевине Норвешке је потписан Даг Брин (Dag Bryn), опуномоћени амбасадор Краљевине Норвешке у ФНРЈ, а његов заступник је био адвокат Драгомир Н. Перић из Београда. Занимљиво је уочити да је у документацији катастра непокретности видљиво и постојање заложног права на земљиште од стране Државне инвестиционе банке у Београду 1947. године, као и брисање заложног права од 24. септембра 1958. године, дакле уочи продаје

[28] Исто, 63.

[29] AJ, 180, „Plan rada otseka za stručno uzdizanje kadrova za mesec april 1950. godine“.

[30] D. Kosanović, *Visoka filmska škola…*, 102, 105.

[31] Републички геодетски завод Републике Србије – Катастар непокретности, Збирка исправа, ДН-4343/58.

имања Краљевини Норвешкој од стране Катарине Касидолац. Подсетимо се, ово заложно право се јавило 1947. године услед наметнутих радова на санацији оштећења, а због чега се Катарина Касидолац жалила надлежном Министарству грађевина НР Србије.

***

Судбина виле Касидолац која је постала предмет пљачке од стране нациста у окупираном Београду током Другог светског рата, као и интенција да се реконструише и претвори у седиште Високе филмске школе у новој социјалистичкој Југославији живописно, готово попут холивудске звезде говори о њеној архитектонској вредности и брилијантној историји куће која се потпуно афирмисала поставши 1958. власништво државе Норвешке, да би у другој половини 1960-их постала резиденција амбасадора Краљевине Норвешке у Југославији, потом у Србији. Овим је вила добила нову важну улогу, постала је „простор“ конекције два пријатељска народа, културне, привредне и друштвено-политичке сарадње Норвешке и Србије.

Списак извора и литературе

Arhiv Jugoslavije (AJ), Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ (180)

Istorijski arhiv Beograda (IAB), IONO, Odbor za obnovu stambenih zgrada 1946–1950, slovo T-K99

Istorijski arhiv Beograda (IAB), Narodni odbor III rejona Grada Beograda

Istorijski arhiv Beograda (IAB), Opština grada Beograda (tehnička direkcija)

Istorijski arhiv Beograda (IAB), Specijalna policija

Istorijski arhiv Beograda (IAB), Uprava grada Beograda, Knjige banjičkog logora

Republički geodetski zavod RS / Katastar Nepokretnosti, Zbirka isprava

Audio i foto arhiv Simić, „Nikola Pašić unuk, životopis”, *Gosti sajta*. URL: https://tinyurl.com/yhsa5e6w (pristupljeno 27.4.2024)

Oštinske novine (ćirilica)

Vreme (ćirilica)

Borba (ćirilica)

Politika (ćirilica)

Aleksić, Dragan. „Franc Hojhauzen i privredna politika nacističke Nemačke u Srbiji“, *Tokovi istorije*, 1–2/2008, Beograd, 2008, 301–318. (ćirilica)

Banković, Angelina i Dunja Andrić. „Prilog proučavanju beogradskog opusa arhitekte Vladislava Vladisavljevića između dva svetska rata“, *Nasleđe*, XXII, Beograd 2021, 87–114. (ćirilica)

Gašić, Ranka, „Kasidolac, Dragomir, Ž.“, *Srpski biografski rečnik 4*, I–KA, Novi Sad: Matica srpska, 2009. (ćirilica)

Kosanović, Dejan, *Visoka filmska škola u Beogradu 1946–1950*, Beograd: Fakultet dramskih umetnosti–Filmski centar, 2007.

Miletić-Abramović, Ljiljana. *Arhitektura rezidencija i vila Beograda 1830–2000*. Beograd: Karić fondacija, 2002. (ćirilica)

Miloradović, Goran. *Lepota pod nadzorom. Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012. (ćirilica)

Summary

MA Slobodan Mandić (1977)
PhD Vanja Panić (1974)

The fate of Katarina Kasidolac's villa 1937–1958.

The villa Kasidolac situated in Tolstojeva Street, in Belgrade residential quarter Dedinje, was built from November 1937 until October 1938 according to the project of architect Vladislav Vladisavljević (1905–1961), and designed for Minister Dragomir Kasidolac (1888–1939) and his wife Katarina (1894–1994). Dragomir Kasidolac was a diplomat in London from 1937 until 1939, and his relation with English culture influenced the organization of the house (a luxuriant parlour "Living room"). Due to the circumstances, neither Dragomir nor Katarina Kasidolac would ever have the chance to use the villa as their home. Dragomir died after short and sudden illness on June 13, 1939 in Switzerland, where he was sent after his diplomatic service in London. Katarina Kasidolac with her sons from previous marriage, Vladislav and Nikola Pašić, lived in a mansion in 10 Krunska Street, and the villa in 15 Tolstojeva Street was leased to foreign embassies. After the liberation of Belgrade in the Second World War, this prestigious building would have a significant role in the development of cinematography, first as the residence of Soviet film experts from studio "Mosfilm" and later as a head office of the High Education School for Film (1947–1950). Robbed by the Nazis in occupied Belgrade in the WWII, then in socialist Yugoslavia transformed into the center of High Education School for Film, the fate of the villa Kasidolac, narrates vividly, almost as a Hollywood diva, about its architectural value and brilliant history of the house which became property of the Norwegian state in 1958 and then in the second half of the 1960s the residence of the ambassador of the Kingdom of Norway in Yugoslavia, later Serbia.

Key words: History of architecture, Cinematography, Katarina Kasidolac, Yugoslavia, Social History

УДК 327:796.332(497.1:438)

Др Немања Митровић, научни сарадник
Институт за савремену историју
nemanja.mitrovic@isi.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 24.2.2025.
Прихваћен: 17.6.2025.

Прожимања политике и фудбала у југословенско-пољским односима у периоду између два светска рата[1]

Апстракт: *Фудбал је у XX веку постао важан инструмент дипломатије, средство пропагирања државне политике и индикатор кретања политичких, али и целокупних међудржавних односа. Промене критеријума моћи које су наступиле са глобализацијом, дале су најпопуларнијем спорту важно место у облицима исказивања државног утицаја и престижа на светској сцени. На билатералном нивоу фудбал се користио за постизање различитих циљева и наглашавање важних дипломатских порука. Тежња рада је да на основу релевантне домаће и стране литературе и периодике осветли политичку позадину фудбалске сарадње Југославије и Пољске у међуратном периоду, као и да сусрете репрезентација смести у одговарајући историјски контекст како би се разумеле околности под којима су утакмице договаране и одредио шири значај од оног основног – спортског. Истраживањем је покривен период од 1922. до 1938. године, чиме су обухваћене све утакмице које су одигране у периоду између два светска рата.*

Кључне речи: Југославија, Пољска, државне репрезентације, политика, спорт, фудбал, утакмице

Политика и спорт су две сфере људске делатности које се константно преплићу, допуњују и обликују једна другу. Видљивост утицаја политике јасно се примећује у оним спортовима чија је популарност велика. Свакако, фудбал се у том домену нарочито истиче. Од својих тихих почетака педесетих година 19. века у Енглеској па до данас, овај спорт је у константном развојном крешенду.

[1] Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/ 200163)

Он је од аматерске игре брзо прерастао у професионални спорт, чија је економска страна готово у потпуности бацила у сенку дражи које сваки спорт изворно носи у себи. Масовност коју је фудбал задобио је већ након Првог светског рата привукла пажњу политичара. Сматрали су да фудбал има велики потенцијал за испитивање јавног мњења, незадовољства народа или става према одређеном питању. У Југославији међуратног периода страначки прваци су прво ослушкивали „ветрове са Топчидера“ где се налазила војна касарна, а затим и хук навијача са београдских и загребачких стадиона.[2]

Некако, фудбал је често пратио и спољнополитичке циљеве држава и служио као средство за јачање положаја или постизања одређених циљева.[3] Тако је жеља Југославије, Румуније и Чехословачке да створе војно-политички савез против ревизионизма Мађарске одиграла можда и кључну улогу у постизању договора о првим пријатељским утакмицама репрезентација поменутих земаља. Мала Антанта, војни савез који је настао на билатералним уговорима поменутих земаља потписаним у периоду између 1920. и 1922. године, био је основ за развој спортске, али и економске и друштвено-културне сарадње.[4] Чехословачка је своју прву пријатељску утакмицу одиграла 28. октобра 1921. године против Југославије у Прагу, што је уједно била и прва пријатељска утакмица југословенског тима.[5] Румунија је, пак, своју прву пријатељску утакмицу одиграла са Југославијом 8. јуна 1922. у Београду, а интересантно је да је она била организована у склопу прославе венчања краља Александра I Карађорђевића са румунском принцезом Маријом Хоенцолерн-Сигмаринген.[6]

Према плану румунског министра спољних послова Таке Јонескуа (Take Ionescu), поменути савез је требало да чине још Пољска и Грчка. Такав предлог је имао подршку Француске, Британије, а у почетку и Италије. Међутим, због различитости у ставовима, нарочито због чехословачко-пољског територијалног спора, Пољска се повукла, а због Југославије то је учинила и Грчка.[7]

Како је Пољска своју независност стекла под сличним околностима као и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевина Румунија, и била угрожена сличним претњама као и поменуте две, то је стварало одређен интерес да билате-

[2] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, tom I, (Beograd: Prosveta 1988),178–179.

[3] Ivan Tomić, „Sportska diplomacija“, *South Eastern European Journal of Communication 45 University of Mostar,* Volume 4, No 1, 2022, 45–55.

[4] За више вид. у: Здењек Сладек, *Мала Антанта 1918–1938: њене привредне, политичке и војне компоненте*, (Београд: Службени гласник, 2019); Милан Ванку, *Мала Антанта 1920–1938*, (Ужице: Димитрије Туцовић, 1969).

[5] Треба нагласити да је до првог сусрета југословенских и чехословачких фудбалера дошло годину дана раније током Олимпијаде која се одржала у Антверпену 1920. године. (Boško Stanišić, *Plavi, plavi! 1919–1969*, (Beograd: Borba, 1969), 17–18).

[6] Cătălin Oprișan, *100 de ani, Istoria Echipei naționale de fotbal a României 1922–2022*, (București: Editată de FRF, 2022), 6–7.

[7] Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, (București: Editura Academiei Române, 1997), 49–51.

рални односи буду добри. Опасност која је претила од Совјетског Савеза посебно је утицала на приближавање Варшаве и Букурешта. Иако је првобитни план о петочланој Малој Антанти пропао, Пољска и Румунија су 21. марта 1921. године потписале одбрамбени савез и војну конвенцију. Ови уговори су обавезивали потписнице на међусобну војну помоћ у случају неиспровоцираног напада Совјетског Савеза.[8] У склопу припрема за званичну посету пољског председник маршала Јозефа Пилсудског (Józef Piłsudski) Румунији, током које је 16. септембра 1922. године потписана нова војна конвенција, дошло је и до зачетка фудбалске сарадње и организовања првог пријатељског меча између пољске и румунске репрезентације. Фудбалска утакмица била је организована у Чернуцу, центру Буковине и тзв. „Малом Бечу истока". Избор града, смештеног на тромеђи Пољске, Румуније и Совјетског Савеза, дао је догађају изразит политички значај.[9]

Док су Румуни односе са Пољском градили на основу заједничке спољне опасности, односи Југославије и Пољске су се, с друге стране, базирали на заједничком словенском пореклу и обостраном признању легитимитета и територијалне целовитости. Ипак, то није било довољно да се у тешком периоду за обе новонастале државе да приоритетно место у дипломатском, економском и културном погледу. Такве околности довеле су и до одређеног кашњења југословенско-пољске фудбалске сарадње.

Скромни почеци фудбалске сарадње Југославије и Пољске

Успостављање дипломатских односа Пољске и Југославије био је дуг процес. Први контакти били су начињени током 1918. године, у време када две државе још нису ни постојале. Након проглашења Друге Пољске Републике 11. новембра и Краљевине Срба Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године, убрзан је процес припрема за успостављање званичних дипломатских односа. Чеслав Прушињски (Czesław Pruszyński) који је истог месеца дошао у Београд у својству отправника послова, правно гледано није био званични представник јер још нису били размењени акти о успостављању дипломатских односа. Ипак, он је имао јасан задатак да сагледа могућности за набавку оружја за потребе пољске војске и припреми терен за успостављање дипломатских односа 16. јануара 1919. године.[10]

---

[8] Ion Calafeteanu (ed.), *Istoria politicii externe româneşti în date*, (Bucharest: Editura Enciclopedică, 2003), 240–241; Florin Anghel, Nicolas Mareş, Dimitru Preda, *România-Polonia. Relaţii diplomatice, vol. I 1918–1939*, (Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic 2003), 18–22.

[9] „Polska–Rumunia 1:1", *Sport: tygodnik ilustrowany, Lwow*, 8.9.1922, 1–6.

[10] Konrad Sebastian Morawski, „Okoliczności budowy stosunków dyplomatycznych pomiędzy Polską a Jugosławią w 1918 roku", *Historia i Polityka. Półrocznik poświęcony myśli politycznej i stosunkom międzynarodowym*, Nr. 10 (17), 2013, 108–112.

Међутим, како је Прушињски убрзо премештен у Париз, до постављања првог посланика у Београду чекало се све до 14. септембра када је Еразме Плиц (Erasme Piltz) предао акредитиве. Разлог одуговлачења био је у изостанку реципрочних корака са југословенске стране. Иако је постојао титуларни отправник послова у Варшави, интересе Краљевине СХС су код пољске владе заступали чехословачки дипломати. Чак и након формирања југословенског Посланства у Варшави 29. октобра 1919. било је доста проблема. Отправник послова Јеврем Симић ступио је на дужност децембра месеца, али је акредитиве предао тек у фебруару 1920. године. Његов дипломатски ранг значио је да Југославија на Пољску гледа као на несуверену државу. Јавно негодовање Пољака на југословенску спорост у испуњавању датог обећања досегло је врхунац доношењем одлуке да се Плиц повуче из Београда. Коначно, 20. маја 1920. ранг југословенског представништва је подигнут, а Јеврем Симић је постао први југословенски посланик у Варшави. Овакав процес успостављање дипломатских односа појачао је резервисаност и неповерење владе Пољске према Београду. Различитост у погледу на сарадњу са Мађарском и Чехословачком била је једна од главних разлога оваквог успостављања дипломатске сарадње.[11]

Повољнији ветрови у билатералним односима почели су да дувају тек 1922. године. Размена одликовања и склапање првог трговинског уговора у Варшави означили су почетак узлазног развојног пута.[12] Тих месеци се име Пољске све чешће појављивало у новинама, а значај билатералних односа се види и у чињеници да је Пољска била једна од првих држава са којом је Југославија потписала редован трговински уговор по начелу „највећег повлашћења“.[13]

Под окриљем интензивних трговинских преговора дошло је и до фудбалске сарадње, која је била одличан инструмент у политици „словенске солидарности пред спољним опасностима“ коју су од 1921. нарочито пропагирали Никола Пашић, Момчило Нинчић и Јозеф Пилсудски. Таква политика захтевала је боље међусобно познавање историје и традиције југословенске и пољске државе, али

[11] Srđan Mićić, „Jugoslovensko poslanstvo u Varšavi između dva svetska rata“, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski i Nebojša Stambolija, (Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2019), 97–112.

[12] Најзначајнија одликовања била су додељена председнику Пољске Јосифу Пилсудском, који је примио Орден Карађорђеве звезде I реда и посланику Јеврему Симићу, коме је уручен Орден обновљене Пољске („Одликовање Пилсудског“, *Политика*, 21.8.1922, 2; Milan Gulić, „Odnosi između Kraljevine SHS/Jugoslavije i Republike Poljske (1919–1939). Pogled iz Beograda“, u: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Dragomir Bondžić, Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2015, 55–73.)

[13] „Преговори са Пољском“, *Политика,* 2.10.1922, 3; Jaša Grgašević, *Trgovina Kraljevine SHS od 1919. do 1928. godine, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, (Zagreb: Jugoslovenski lloyd, 1929), 3.

и стварање дубљих пријатељских веза два народа.[14] Омиљена спортска игра је у таквим стремљењима морала имати одређену улогу. Иако је током двадесетих година прошлог века спорт тек почео да проналази место у државној политици Југославије и Пољске, његови позитивни ефекти на међународну сарадњу рано су почели да се примећују.[15]

До првог фудбалског сусрета репрезентација дошло је у Загребу 1. октобра 1922. Избор места није био случајан. Као и у Пољској, тако је и у Краљевини СХС фудбал био на вишем степену развоја на просторима којима је до краја Првог светског рата управљала Хабзбуршка монархија.[16] Загреб је 1903. године имао два клуба и све до тридесетих година био центар југословенског фудбала. У њему је 1919. године основан и Југославенски ногометни савез (ЈНС), а исте године основан је и Пољски фудбалски савез. За разлику од пољског, ЈНС је имао доста проблема. Током двадесетих година, делом због лошег финансијског стања, а делом и због слабије сарадње седишта са осталим подружницама савеза, утакмице репрезентација на домаћем терену су организоване на основу пређутног договора фудбалских представника. Састав репрезентације су готово у целости чинили играчи из места које је било домаћин сусрета. Такав састав

[14] Władysław Stępniak, *Dyplomacja polska na Bałkanach (1918–1926)*, (Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1998), 166–169.

[15] У Пољској је спорт био много лакше прихваћен као део државне политике јер су многи високо рангирани политичари и војна лица били активни спортисти, ватрени навијачи или покровитељи спортских организација. На пример Пилсудски је био велики љубитељ фудбала, јахања и шаха. У његовој биографији могу се пронаћи подаци да је био почасни покровитељ Комитета за учешће Пољске на Олимпијади у Антверпену 1920., као и првенства Пољске у шаху. Такође, био је на челу Научног савета Државног уреда за физичко васпитање. Сличне спортске афинитете имао је и истакнути генерал и министар војске Кажимјеж Соснковски (Kazimierz Sosnkowski). Он је био председник фудбалског клуба Полонија из Варшаве, а због огромног доприноса данас се стадион овог клуба зове по њему. (Вид. у: Tadeusz Wolsza, „Sa sportom na ratnoj nozi. Odnosi komunističkog establišmenta u posleratnoj Poljskoj, srednjoj i istočnoj Evropi prema razvoju sporta i fizičke kulture“, u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku,* ur. M. Pavlović, A. Zaćminski i P. Wawryszuk, (Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017), 497–513; Eligiusz Małolepszy, „Polityka władz II Rzeczypospolitej wobec wychowania fizycznego i sportu na wsi“, *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria: Kultura Fizyczna*, z. VI, 2005, 57–65).

[16] Први клубови у Пољској појавили су се у Галицији. У Лавову су 1903. године били основани „Погон“ и „Чарни“, а у Кракову „Краковија“ и „Висла“. На територијама које су припадале Русији или Немачкој клубови су се појавили са пар година закашњења. Како у то време Пољаци нису имали своју државу, фудбалски клубови су осим спорта имали и функцију бастиона националног идентитета. Први клубови на простору Југославије су такође били наслеђе Аустроугарске монархије. Први „Клуб Ирис“ основан је 1899 у Пули (данашња Хрватска), затим „Љубљански спортски клуб“ (данашња Словенија), а 1901. је у Суботици основан клуб „ФК Бачка“ (Више о првим клубовима вид. у: Józef Hałys, *Polska piłka nożna*, (Cracow: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986); Милорад Сијић, *Фудбал у Краљевини Југославији*, (Александровац: Завичајни музеј Жупе, 2014).

тима имао је неколико негативних страна. Прва је свакако била у самом квалитету, а друга у мањој заинтересованости публике из осталих крајева земље. Када је у питању први сусрет са Пољском, на игралишту ФК „Конкордије“ југословенску репрезентацију су представљали искључиво играчи из Загреба. Код пољског тима ситуација је била нешто боља, јер су поред играча из Кракова у тим ушли и фудбалери из Лавова и Познања.[17]

Осим политичких околности, потреба да се се успоставе контакти са Пољским фудбалским савезом јавила се и из жеље да се изврше што боље припреме за Олимпијаду 1924. године.[18] Треба нагласити да је у априлу месецу 1922. године, када су вршени преговори између два савеза, ЈНС добре контакте имао једино са чехословачком репрезентацијом и заказан меч са репрезентацијом Румуније.[19]

Иако за утакмицу није постојало велико интересовање публике, на шта је утицало и слабо оглашавање меча, Пољаци су били задовољни срдачношћу са којом их је домаћин дочекао. Да се радило о фудбалском сусрету два пријатељска народа говори и понашање загребачких навијача. Они су срдачно поздравили излазак оба тима на терен и аплаузом награђивали сваки погодак. Иако је домаћи тим изгубио са 3:1 публика је након завршетка меча победнике испратила аплаузом. Осим о победи, пољски листови су позитивно писали о дочеку, банкетима, обиласку Загреба и самој држави, што је свакако допринело отварању пољског народа према Југославији.[20] Током боравка пољске репрезентације су вођени и разговори између фудбалских представника, а постигнут је и начелни договор да се реванш утакмица одржи што пре, што је разрађивано у наредним месецима.

До другог сусрета дошло је у Кракову 3. јуна 1923. године.[21] Југословенски тим, поново састављен од играча из Загреба и само једног из Новог Сада, успео

---

[17] За Југославију су наступали играчи загребачких клубова „Конкордија“, „Грађански“ и „ХАШК“: Драгутин Врђука, Фриц Фердербер, Јарослав Шифер, Драгутин Враговић, Рудолф Рупец, Даниел Пашкван, Хуго Кинерт (замена 63’ Драгутин Бабић), Емил Першка (капитен), Владимир Винек, Фрањо Шојат и Бранко Зинаја. За Пољску су играли: Стефан Попијел („Краковија“), Лудвиг Гинтел („Краковија“), Стефан Фриц („Краковија)“, Маријан Спојда („Варта“ Познањ), Станислав Циковски („Краковија“), капитен Тадеуш Синовјец („Краковија“), Станислав Мјелек („Краковија“), Вацлав Кукар („Погон“, Лавов), Јозеф Калужа („Краковија“), Јозеф Гарбијен („Погон“ Лавов) и Леон Сперлинг („Краковија“).

[18] *Službeni glasnik Jugoslavenskog nogometnog saveza*, br. 4, 1922, 2.

[19] Чехословачка репрезентација, због свог квалитета није била добар ривал за припреме југословенског тима, што доказују и југословенски порази од 7:0 и 6:1 у сусретима из 1920. у Антверпену и 1921. у Прагу. Договорена утакмица са Румунијом била је пригодног карактера. (Vasa Stojković, *Beli orlovi 1920–1941*, (Beograd: FSJ, 1999), 65).

[20] „Zwycięstwo Polski w Jugosławji“, *Sport: tygodnik ilustrowany, Lwow*, 13.10.1922, 7–8; „Утакмице у Загребу“, *Време,* 2.10.1922.

[21] *Službeni glasnik Jugoslavenskog nogometnog saveza*, br. 26, 1922, 1–2.

је да се у Кракову реваншира и победи резултатом 2:1. Око 13.000 пољских навијача је такође срдачно поздравило излазак противничке екипе на терен и аплаузом награђивало поготке. Међутим, о победи репрезентације становништво Београда и осталих крајева није могло да се информише јер ни једне дневне новине нису пренеле вест о утакмици. Са друге стране, у пољским листовима нарочито се истицала чињеница да репрезентације нису биле на висини задатка и да су селектори одабраном тактиком једног бека довели до преко 40 досуђених офсајда, што је „кварило лепоту игре“. Чињеница да пријатељске међународне утакмице првенствено треба да служе у пропагандне сврхе и буду више егзибиционог карактера је такође често истицана.[22]

Година 1923. представља уједно врхунац и крај фудбалских односа током двадесетих година. Врхунац, јер је, осим сусрета репрезентација у Кракову, дошло и до турнеје фудбалског клуба „Погон“ из Лавова. Пољски клуб је током јула месеца одиграо четири утакмице у Југославији – две у Загребу и две у Београду. Након тога фудбалски контакти су замрли све до 1931. године.[23] Изузетак је била 1928. када је југословенска репрезентација наступала на Словенском турниру аматера и професионалаца у Прагу заједно са фудбалерима Пољске и Чехословачке, а поводом прославе десетогодишњице Чехословачке Републике. У то време стање у Југославији је било веома тешко. И онако затегнути односи Београда и Загреба, погоршани су убиством хрватских посланика у Скупштини 20. јуна 1928. Хрватски играчи су незадовољство исказали одлуком да не играју за репрезентацију у Прагу. Резултат тога била је чињеница да је тим имао само 10 играча. На првој утакмици против Чехословачке, 27. октобра 1928. године, југословенска репрезентација је ипак била потпуна. Као једанаести играч пријављен је Пољак Јозеф Чижевски (Józef Ciszewski). Иако је у неким листовима он представљен као случајни гледалац који се тога дана нашао на стадиону и који је „помало играо фудбал“, истина је била да се радило о резервном играчу пољске државне репрезентације. Он је за репрезентацију Пољске наступао четрнаест пута у периоду од 1925. до 1934., а против Југославије је играо у чак три утакмице.[24] Захваљујући његовој доброј игри и једном постигнутом голу против чехословачког аматерског тима, југословенска репрезентација је победила са 3:1. На следећој утакмици против чехословачког професионалног тима Чижевског је заменио Сава Маринковић, играч БСК-а који је у Праг стигао на дан утакмице 28. октобра. Ову утакмицу је југословенски тим састављен од београдских и суботичких играча изгубио резултатом 7:1.

[22] „Polska–Jugoslawia 1:2“, *Chwila*, 5.6.1923, 3.

[23] За више вид. у: Dejan Zec, „Jugoslovensko-poljski fudbalski kontakti u međuratnom periodu“, u: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. M. Pavlović, A, Zaćminski, D. Bondžić, 107–122.

[24] Zvonimir Magdić, *Legende zagrebačkog nogometa*, (Zagreb: Spot, 1996), 31; V. Stojković, *Beli orlovi 1920–1941*, 68.

Југословенска и пољска репрезентација нису имале прилику да се састану у Прагу, али је гест уступања играча другој репрезентацији представљао доказ пријатељства два народа.[25]

Обнова фудбалске сарадње

У раздобљу 1923–1931. година односи две државе су се развијали једним умереним, али константним темпом. Кључан првобитни циљ Београда да потпише трговински уговор и продре на пољско тржиште је постигнут. С друге стране, истим тим уговором и Варшава је остварила свој циљ – транспорт оружја и војног материјала из солунске луке преко југословенске територије. Снабдевање оружјем је за Пољску било једно од кључних питања одбране земље. Убрзо су потписане Конвенција о правним односима и Конвенција о лекарској помоћи. Нешто касније 1927. потписана је и Конзуларна конвенција. Међутим, круна политичке сарадње у овом периоду било је потписивање Пакта пријатељства и срдачне сарадње 1926. године у Женеви од стране министара иностраних послова Августа Залеског (August Zaleski) и Момчила Нинчића.[26] Показаће се да је добра сарадња министара иностраних послова, нарочито Залеског са Нинчићевим била снажан замајац даљем позитивном развоју сарадње, али и пример да се равнодушност у односима може претворити у искрено пријатељство какво је постојало између њих двојице. Конкретан ефекат њиховог доброг односа на билатералну сарадњу виђен је у размени нота којим је 3. децембра 1930. године обновљен Пакт о пријатељству и срдачној сарадњи.[27]

Унапређењу југословенско-пољских односа од 1929. године значајно је допринео књижевник и дипломата Бранко Лазаревић. Место посланика у Варшави додељено му је 1929. године и у наредних шест година он је нарочит труд посветио зближавању два народа на културном плану. Његови књижевни и други радови били су радо објављивани у пољским листовима, а он цењен у књижевним и политичким круговима.[28] Његов рад, затим све већа делатност Лиге пољско-југословенских друштава,[29] као и важна посета Нинчићевог наследни-

[25] „Словенски турнир у Прагу“, *Политика,* 27.10.1928, 8; „Југославија–Чехословачка (аматери) 3:1“, *Време,* 28.10.1928, 10; „Две утакмице са Чехословачком“, *Политика,* 30.10.1928, 8.

[26] *Pregled međunarodnih ugovora i drugih akata od međunarodno-pravnog značaja za Jugoslaviju od 1918. do 1941. godine*, (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1962), 65, 124–133.

[27] *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, I, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu (1921–1938), II (1931–1938)*, prir. Živko Avramovski, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1986), 658.

[28] Чедомир Попов, Младен Лесковац, Александар Форишковић ур., *Српски биографски речник*, том V, (Нови Сад: Матица српска, 2011), 479.

[29] О позитивном утицају Лиге настале 1930. године вид. у: Tomasz Jacek Lis, „Delatnost Lige poljsko-jugoslovenskih društava u međuratnom periodu“, u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku,* ur. M. Pavlović, A. Zaćminski i P. Wawryszuk, 115–128.

ка, Војислава Маринковића Варшави из децембра 1931. године[30] довели су до тога да се „слободно може тврдити, да данас нема Пољака који не би знао што поближе о Југославији као и какав однос постоји између Пољске и Југославије на економском и културном пољу, и шта још треба у том правцу учинити“.[31]

Убрзана динамика развоја билатералних односа утицала је на фудбалске представнике да обнове контакте из периода 1922–1923. године. Стање у Југославији на унутрашњем плану било је веома лоше. Поменуто убиство у Скупштини и све већа нетрпељивост између Срба и Хрвата довели су до увођења Шестојануарске диктатуре краља Александра 1929. године. Спровођење идеје интегралног југословенства и јачање централизма одразило се и на фудбал. Након дуге расправе седиште Југословенског ногометног савеза је пребачено из Загреба у Београд марта 1930. године. Хрватски представници су на такву одлуку реаговали оставкама на дужности које су до тада заузимали, а фудбалери су бојкотовали учешће у репрезентацији. Због таквог стања југославенски тим је без Хрвата отишао на Мундијал у Уругвају 1930. са којег се вратио са трећим местом. Последњи корак у централизацији спорта било је оснивање Министарства за физичко васпитање крајем 1931. године, чиме је држава створила услове за оштрију контролу спортских друштава и лакшу имплементацију политичких циљева.[32]

Позитивни развој културних односа са Пољском довео је до блиске сарадње у сфери фудбала. Након осам година две репрезентације су у светлу припрема за посету министра иностраних послова Југославије Пољској одмериле снаге. Како је Југославија посматрана као братска земља чији је фудбал доказао своју вредност освајањем трећег места на светском првенству, интересовање за утакмицу било је велико. У Познању је 25. октобра 1931. одиграна утакмица пред више од 24.000 гледалаца. Пријатељски однос самих играча и публике огледао

[30] Током званичне посете Војислава Маринковића потписан је Споразум о научним, школским и уметничким односима између Краљевине Југославије и Републике Пољске. Оно што се нарочито подвлачило био је да је Споразум потписан са циљем зближавања два народа и жељом да свим средствима помогне јачању билатералних односа. Важна тачка приближавања била је и идеја за стварање „санитарног кордона“ од Естоније до Грчке који би служио као заштитна брана од комунизма. („Споразум о научним, школским и уметничким односима између Краљевине Југославије и Републике Пољске“, *Службене новине Краљевине Југославије*, 14.1.1933, 18–21; *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину, II*, прир. Нада Петровић, Јелена Бакић, (Београд: Архив Србије и Црне Горе, 2007), 384).

[31] Milan Gulić, „Jugoslovenske kraljevske diplomate u Poljskoj 1919–1939“, u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku,* ur. M. Pavlović, A. Zaćminski i P. Wawryszuk, 53–74.

[32] Davor Kovačić, „Centralizam i unutarizam u Kraljevini Jugoslaviji kroz državne institucije, Primjer premještanja Jugoslovenskoga nogometnog saveza iz Zagreba u Beograd“, u: *Jugoslavija između ujedinjenja i razlaza, knj. 2*, ur. Bojan Dimitrijević i Hrvoje Čapo, (Beograd–Zagreb: Institut za savremenu istoriju, 2022), 65–78; Mihailo Andrejević Andrejka, *Dugo putovanje kroz fudbal i medicinu,* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989), 57–58.

се у срдачном пријему, размени букета, сликању, али и подршци коју је публика давала и гостујућем тиму. Понашање навијача је чехословачки судија Густав Крист (Augustin Gustav Krist) оценио као „беспрекорно“. На радост Пољака утакмица се завршила победом домаћина са 6:3.[33] За пољску репрезентацију, као и за југословенску, утакмица је била последња у сезони. За Пољску је тако победа деловала охрабрујуће, нарочито ако се има у виду да је током 1931. претрпела поразе од Чехословачке, Румуније и Белгије.[34]

За ширу публику привлачнија је била турнеја пољског прволигаша „Гарбарније“ из Кракова. Овај клуб је у Београду 25. и 26. октобра одиграо две утакмице против „Сокола“ и „БСК-а“. Иако резултаи нису били по вољи београдске публике (2:1 против првог и 3:2 против другог клуба), ипак је била одушевљена добром и атрактивном игром Пољака.[35] Политички значај поменутих фудбалских сусрета из октобра 1931. године огледао се у чињеници да су високи државни и дипломатски представници пратили утакмице и да су се у пољском посланству у Београду, као и пољским државним институцијама у Познању организовали пријеми фудбалера. Они су дочекивани готово као званичне делегације. Пренаглашавање њиховог значаја имало је јасан пропагандни циљ.

Тенденција да се спортска сарадња подигне на виши политички ниво у југословенско-пољским односима може се јасно пратити од 1930. године и организовања међународног Свесоколског слета у Београду. Том приликом се у пољској соколској делегацији од око 400 чланова налазио и посланик Сејма и један од највећих националних пропагандиста Антони Ануш (Antoni Anusz). Његово залагање на овом пољу, као и пажња коју су остале политичке личности посвећивале фудбалу допринеле су да на крају сусрети репрезентација прерасту у један константан вид сарадње две земље.[36]

Прилика за реванш пружила се 29. маја наредне године. Београдски новинари, који су након пораза у Познању тражили одговорност и захтевали искупљење играча, пред саму утакмицу су писали обазривије. У чланцима се, са једне стране, примећивала неопходност победе, а са друге и жаљење што би она била против једног братског народа као што је пољски. Такво писање није било одраз „саосећања“ већ тренда који се те године ширио Балканом, нарочито у високим интелектуалним круговима. Као најзначајнији пример

[33] „Nareszcie zwyciestwo!“, *Raz, Dwa, Trzy : ilustrowany tygodnik sportowy.* 1931, nr 28, 2.

[34] Poland football team international match record: 1931, in; Eu-football. URL: https://eu-football.info/_matches.php?id=156&year=1931 (прист. 19.11.2024).

[35] „Пољске књижевнице и новинарке у Београду“, *Политика,* 26.10.1931, 6; „Dwa zwycięstwa Garbarni w Jugosławji“, *Raz, Dwa, Trzy : ilustrowany tygodnik sportowy.* 1931, nr 28, 5.

[36] Више у: *Sveslavensko sokolstvo: Svesokolski slet 1930*, (Beograd: Savez sokola Kraljevine Jugoslavije, 1930); Bojan Simić, *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propagandain Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslaviaand Bulgaria*, (Belgrade: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013).

треба навести писање Николаја Јорге (Nicolae Iorga), румунског академика, историчара, књижевника, политичара и премијера 1931–1932. Он је у часопису *Неамул Романеск* само пар дана након југословенско-пољског сусрета објавио чланак у којем је критиковао фудбал као обичну детињарију, а убедљиве победе и срчано навијање публике описао као увреду противника. „Не разумем зашто би успех фудбалера могао да буде доказ супериорности државе над свим њеним суседима, супериорности којој махнито аплаудира неколико хиљада људи…“[37]

Ипак, београдски новинари нису имали разлога за бригу јер је прилика за реванш пропуштена. У Загребу је репрезентација Пољске тријумфовала резултатом 3:0. Домаће новине су поново тражиле оправдање и истицале да су Пољаци још једном југословенски тим вратили у реалност и бацили у бригу за сусрете који су предстојали. За Пољаке је победа имала велики значај јер је подигла углед пољског фудбала, али и саме државе. Да је све више посматран као пропагандно средство народа и државе показује интересовање дипломата. Они су у извештајима често прогнозирали бенефите које би фудбал могао да има нарочито за престиж државе на међународном плану. Оно по чему је овај меч остао упамћен у историји био је први радио-пренос игре југословенске фудбалске репрезентације.[38]

Златне године југословенско-пољског фудбала

У време док је пољска парламентарна делегација боравила у Југославији, и у сваком месту дочекивана усклицима „Живела Пољска! Живео братски пољски народ!“, две репрезентације су се састале у Варшави 10. септембра 1933. Од претходних, ова утакмица се издвајала по томе што је представљала почетак мањег турнира посвећеног борби за трофеј који је даровао Игњације Мошћицки (Ignacy Mościcki), председник Пољске Републике. Бронзана статуа која је у ствари била минијатура варшавског споменика краљу Жигмунду III требала је да припадне оном тиму који оствари бољи резултат из три утакмице.[39] Утакмицу у Варшави су добили Пољаци резултатом 4:3. Ни овога пута срдачан однос публике није изостао. Југославенски репрезентативци су поздрављани како на терену тако и ван њега. Домаћини су се потрудили да обезбеде прво-

[37] Mihail Sebastian vs Nicolae Iorga! Cum a „încăierat“ o victorie a naționalei 2 scriitori geniali ai României: „Oriunde se pot truca valorile și ierarhiile, numai în sport nu“, *Gazeta Sporturilor*. URL: https://www.gsp.ro/gsp-special/diverse/mihail-sebastian-vs-nicolae-iorga-cum-a-incaierat-o-victorie-a-nationalei-doi-scriitori-geniali-ai-romaniei-228126.html (prist. 13.11.2024).

[38] „Пољска нас у Загребу са 3:0 поново уверава у реалност нашег пораза у Познању“, *Време,* 30. 5. 1932, 8; „Triumfl Polski nad Jugoslawja w Zagrzebiu 3:0“, *Raz, Dwa, Trzy : ilustrowany tygodnik sportowy.* 1932, nr 22, 2; „Prvi radio prenos utakmice“, Reprezentacija Srbije. URL: https://www.reprezentacija.rs/prvi-radio-prenos-utakmice-reprezentacije-izvrsen-1932-godine/ (prist. 19.11.2024).

[39] „Данас у Варшави: Пољска–Југославија за дар Њ. Е. Мошицког“, *Политика,* 10.9.1933, 12.

класне услове за боравак југословенског тима и да им приреде неколико излета и банкета.[40] Новинари, како пољски тако и југославенски, похвално су писали о околностима, самој игри две репрезентације и понашању публике. Београдским листовима, чак ни четврти узастопни пораз од Пољске није тешко пао. Они су резултат правдали ослабљеном репрезентацијом и травнатим тереном који није био по вољи југословенских фудбалера навиклих на тврду земљану подлогу. Ипак, нису могли да пређу преко чињенице да је репрезентација састављена тик пред полазак воза за Варшаву. Проблеми који су и даље постојали у ЈНС-у, повремено бојкотовање играча из Загреба, као и изостанак припрема за већину међународних утакмица су доводили до пораза, а по неким мишљењима и рушења угледа Југославије, што је ишло у прилог мишљењима да су фудбалери бољи представници народа и државе, него политичари или војска.[41]

Друга утакмица за дар Мошћицког одиграла се 26. августа 1934. у Београду. Истог дана када се у Коларчевој задужбини одржавао Свесловенски пчеларски конгрес, оцењен као једна од бројних манифестација словенског братства и љубави. Иако није било директне везе између ова два догађаја, они су позитивно утицали на промоцију и величање положаја Пољске у кругу словенских земаља.[42] Што се фудбала тиче, овога пута југословенска репрезентација била је у најбољем издању, састављена и од играча из Загреба. Иако су два тима била по снази приближно једнака, домаћин је тријумфовао резултатом 4:1. Тврд терен београдског стадиона „Југославија“ био је отежавајућа околност за пољске играче који су најбољу игру показивали на мекој трави.

Срдачност према гостујућем тиму се овога пута прелила и на новинаре. Управа стадиона је малим реновирањем обезбедила у ложи стална места за новинаре са пултом за писање. Такав потез значио је да су новинари све више посматрани као главни подстрекачи даљег развоја фудбала. Стадион је такође имао изненађење за навијаче у виду велике табле са исписаним именима репрезентација. Све док није постигнут први гол и јединица се нашла на поменутој табли, њена функција је навијачима била непозната.[43] Владислав Гунтер Шварцбург (Władysław Günter Schwarzburg), посланик Пољске у Београду који је заједно са југословенским политичким представницима посматрао утакмицу је након завршетка уручио југословенском капитену Браниславу Секулићу бронзану статуа краља Жигмунда III, која је до наредног сусрета остала у Београду.[44]

[40] „Polska zwycięża Jugosławję 4:3“, *Ilustrowana Republika*, 11.9.1933, 6.

[41] „У Варшави су Пољаци победили са 4:3 наш тим, који се часно борио и водио са 2:1“, *Време,* 11.9.1933, 7; „Четврти пораз репрезентације Југославије у игри са Пољском“, *Политика,* 12.9.1933, 11; Erik Hobsbaum, *Kraj kulture: Kultura i društvo u XX veku*, (Beograd: Arhipelag, 2014), 39–40.

[42] „Манифестација словенског братства и љубави на конгресу пчелара“, *Време,* 27.8.1934, 2.

[43] „Zbogom porazi“, *Pravda,* 28.8.1934, 9;

[44] „Jugosławja–Polska 4:1“, *Przeglad sportowy,* 29.8.1934, 1–2.

Промене спољнополитичког правца Пољске након доласка Јозефа Бека (Józef Beck) на место министра спољних послова 1932. довела је до постепеног кварења атмосфере у билатералним односима. Приближавање Немачкој утицало је на удаљавање од Мале Антанте и Југославије, али и на кварење односа са Чехословачком. Немачко-пољски уговор о ненападању потписан јануара 1934. године, удаљавање Пољске од француске политике, реакција пољских званичника на убиство краља Александра у Марсеју 9. октобра, и пријем мађарског министра иностраних послова Ђуле Гембеше (Gyula Gömbös), недељу дана након атентата, док је Југославија водила спор против Мађарске пред Друштвом народа, били су потези који су у Београду примани са негодовањем. Из тих разлога је прокламована пољска неутралност све више схваћана као „благонаклона неутралност за Мађарску". Реакција Београда огледала се у удаљавању југословенске дипломатске службе од пољског Министарства и хладном држању југословенских званичника. Међутим, до наредног фудбалског сусрета, односи су се побољшали, нарочито захваљујући чињеници да је доласком Милана Стојадиновића на чело владе Краљевина Југославије она заузела пронемачки курс. „Братска осећања два народа" и заузимање истог спољнополитичког курса је без већих тешкоћа поново зближило политичке и дипломатске представнике. Долазак Јозефа Бека у званичну посету маја 1936. године била је својеврсна манифестација враћања атмосфере блиске сарадње и у политичким односима.[45]

Без обзира на ток политичке сарадње, фудбалски односи су наставили да доприносе атмосфери пријатељства. Договор да се репрезентације срећу једном годишње испоштован је и у 1935. години. За утакмицу у Катовицама заказану за 18. август 1935. године постојало је велико интересовање публике, те ју је пратило више од 20.000 гледалаца. Чак су и навијачи који су у Београду пратили утакмицу између репрезентације Софије и „БСК-а" били више заинтересовани за фудбал у Катовицама него за онај који се одвијао пред њиховим очима.[46] За Југославију је утакмица била од велике важности због угледа њеног фудбала, јер би победа представљала потврду да је након освојеног трофеја Балканског купа у Софији јуна те године југославенски фудбал био у самом европском врху. Такође, чињеница да се радило о утакмици за трофеј Мошћицког још више је повећавала важност сусрета. Иако су чак и пољски новинари прогнозирали победу Југословена, играчи су имали на уму да су Пољаци увек до сада били „неугодан противник". Како се прво полувреме завршило резултатом 2:0 за

[45] Srđan Mićić, „Poljska u jugosovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka", u: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. M. Pavlović, A. Zaćminski, D. Bondžić, 76–91; Jacom Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941,* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1972), 68–73; „Г. Бек и г. Стојадиновић конферисали су јуче у два маха о међународној ситуацији", *Политика,* 28.5.1936, 1–2.

[46] Михајло Тодић, *100 година романтике: 1911–2011, монографија ОФК Београда,* (Београд: ОФК Београд, 2011), 36–37; „Репрезентација Софије победила је ослабљени тим Југославије са 1:0", *Време,* 19.8.1935, 9.

Пољаке, све је слутило да ће се традиција пораза од Пољске у важним утакмицама наставити. Међутим, у другом полувремену дошло је до преокрета, те је коначан резултат меча био 3:2 за Југославију. [47]

Резултатом су били задовољни готово сви, осим пољских навијача који су након првог полувремена били убеђени у победу свог тима. Можда изината, можда и из братског осећања пољска публика је аплаузима поздрављала сваку приказану мајсторију са лоптом и сваки југословенски погодак. Новинари су пренели и утисак да је у другом полувремену изгледало као да пољска публика навија не за свој већ за југославенски тим. Такво опхођење је свакако било изузетак јер су од средине тридесетих година примери навијачког хулиганства постајали све учесталији. Док су на пример грчки навијачи југословенске играче засипали увредама, звиждуцима и каменицама, пољска публика се опходила као да је реч о утакмици два непозната тима према којима су гајили исте емоције.[48]

У Катовицама су представници Југословенског ногометног савеза и Пољског фудбалског савеза одржали састанак на којем су разматрани модалитети будуће фудбалске сарадње. Најзначајнији предлог био је оснивање Словенског купа на којем би се такмичиле репрезентације Пољске, Југославије, Чехословачке, Бугарске и евентуално Совјетског Савеза. По питању учешћа последњег као услов стављан је приступ Фудбалског савеза СССР-а ФИФИ. Како је то било мало вероватно, Совјетски Савез даље није разматран као могући учесник. По угледу на Балкански куп, турнир би се организовао по бод систему и трајао би недељу дана. За првог домаћина је планирана Чехословачка. О овом предлогу су касније у Београду представници ЈНС-а разговарали са представницима Чехословачког фудбалског савеза. Како је југословенско-чехословачки сусрет био пригодна манифестација уз прославу рођендана краља Петра II Карађорђевића, тако су се у Београду нашли и спортски представници Бугарске, Румуније, Пољске и Чехословачке. Пријем делегација и састанак у вези са Словенским купом био је организован под покровитељством југословенског Министарства за физичко васпитање народа, што је потврда да се није радило само о идеји спортског такмичења, већ и о политичкој идеји стварања својеврсног савеза. Као што је оснивање Балканског купа помогло стварању Балканске антанте, тако је требало и да будући Словенски куп одигра своју улогу у формирању савеза словенских народа. На састанку одржаном 7. септембра у просторијама ЈНС-а делегатима је изложена идеја о Словенском купу, али је остављено да се приликом идућег сусрета у Прагу фебруара 1936. одржи седница на којој би се

[47] B. Stanišić, *Plavi, plavi! 1919–1969*, (Beograd, 1969), 30.

[48] Xavier Breuil, Pompiliu-Nicolae Constantin, "The Balkan Cups as a vector of European integration, 1929–1994", *Sport in History*, 35:4 (2015), 591–603; „Polska–Jugosławja 2:3", *Głos sportowy,* 19.8.1935, 5; „Бели орлови су однели лепу и заслужену победу над репрезентацијом Пољске", *Време,* 19.8.1935, 9.

донеле конкретне одлуке. Без већих помака се о предлогу разматрало и у Прагу и касније у Софији, али након што је Пољска отказала учествовање средином 1937. године изгледи да ће се куп реализовати су постали минимални.[49]

Прослава четрнаестог рођендана краља Петра 6. септембра 1936. пригодно је обележена и фудбалском утакмицом између Југославије и Пољске. Сходно околностима две репрезентацију су се надметале и за сребрни пехар који је био дар краља Петра II. Иако је убрзо након почетка утакмице киша покварила свечаност, било је доста публике. На трибинама се нашло неколико министара, дипломатских представника, готово цело пољско посланство предвођено послаником Романом Дебицким (Roman Dębicki) и краљев изасланик и ађутант Иван Божић. Пљусак који почео у 20. минуту игре није престајао све до краја утакмице, због чега је терен личио на бару. Играчи су се клизали, падали и тешко контролисали лопту. Згодан наслов у новинама је најбоље дочарао ток игре – „Ватерполо утакмица на фудбалском игралишту“. У таквим условима боље су се снашли југословенски фудбалери који су победили резултатом 9:3, чиме је краљев пехар остао у Београду. И овај сусрет две репрезентације био је одржан у пријатељској атмосфери и фер-плеј игри. Пољске новине су о југословенској победи писале као сасвим заслуженој, а главне разлоге за пораз налазили не у нерегуларном терену већ у одличном југословенском нападу, одбрани и нарочито вансеријском голману Фрању Глазеру.[50] У историји међународних сусрета, меч је остао упамћен као један са највише постигнутих голова. За Пољску је то био најтежи пораз током читавог међуратног периода, а за Југославију победа са највише постигнутих голова.[51]

Сусрети репрезентација светског формата

Две најзначајније утакмице у спортском смислу биле су оне из 1937. и 1938. Радило се о квалификационим утакмицама за светско првенство које је требало да се одржи 1938. у Француској. Жребом је било одређено да се Југославија и Пољска нађу саме у групи три. То је значило да ће се само једна од њих квалификовати. Прва утакмица била је заказана за 10. октобар 1937. на

[49] „Министар г. Комненовић покровитељ конференције Словенског купа“, *Политика,* 6.8.1935, 9; „Основаће се Словенски куп“, *Политика,* 19.8.1935, 9; „Бугари ће у овој години играти код куће са Чесима и Пољацима“, *Правда,* 31.7.1937, 7; „Да ли ће доћи до оснивања Словенског купа“, *Време,* 31.8.1937, 12.

[50] „Na południu klęska, Jugosławja–Polska 9:3“, *Ilustrowany Kuryer Codzienny*, 8.9.1936, 3–4; „Девет згодитака – сведочанство необичне ефикасности навале наше репрезентације“, *Правда,* 8.9.1936, 10.

[51] Vladimir Stanković, *Nezaboravnih 100, Istorija fudbalske reprezentacije Jugoslavije/Srbije kroz 100 najznačajnijih utakmica u periodu 1919–2019*, (Beograd: Fudbalski savez Srbije, 2019), 56–57; Љубомир Вукадиновић, *1000 голова Моше Марјановића*, (Београд: Више од спорта, 2012), 135.

стадиону Пољске војске у Варшави. Због значаја самог сусрета, међу Пољацима је постојало велико интересовање за меч. Међутим, како је пораз од 9:3 још био свеж, и у Југославији и у Пољској гостујућа екипа је сматрана за фаворита. Југословенски играчи су, пре доласка у Варшаву, у Прагу 3. октобра играли утакмицу против Чехословачке у оквиру Купа Мале Антанте. Та утакмица је са великом пажњом праћена и у Пољској. Иако је Југославија изгубила са 5:4, прогнозе за утакмицу у Варшави су и даље ишле у њену корист.[52]

Дан пре утакмице, југословенски фудбалери имали су третман какав је уобичајено намењен једној званичној државној делегацији. Они су обишли најзначајнија обележја Варшаве, одали почаст незнаном јунаку чији се споменик налазио на Тргу маршала Пилсудског и били део разних протоколарних пријема. Како је тог дана падала трогодишњица од убиства краља Александра Карађорђевића, фудбалери су присуствовали и помену одржаном у православној цркви у Варшави. Пуни самопоуздања репрезентативци су наредног дана изашли на терен, и били громко поздрављени од стране више од 30.000 гледалаца. Међутим, самоувереност је потпуно нестала након двадесетог минута игре, када је већ било 2:0 за Пољску. Иако је тим до краја улагао огромне напоре да преокрене резултат, утакмица се завршила резултатом 4:0 за домаћи тим.[53]

Овај пораз су југословенски репрезентативци касније описивали као један од најтежих. Један од југословенских играча, Густав Лехнер (Gustav Lechner), је у својим сећањима записао да је Југославија тога дана примила четири пацерска гола, да голман није имао дан, а да су се нападачи такмичили ко ће више пута да промаши гол.[54] За публику у Југославији резултат утакмице представљао је прави шок. Новинари су критиковали селектора и играче, те покушавали да пронађу разлоге и да одреде кривца. Нарочито је критиковано неозбиљно схватање меча и потцењивање пољских играча. У чланку *Политике* писало је да су се играчи у Варшаву понашали као да су пошли на свадбу, а не на важну утакмицу.[55] Један београдски карикатуриста је утакмицу представио као предјело за Пољаке, уз речи југословенских фудбалера постављених на тањиру „Да смо знали да ћемо послужити као мезе, не бисмо пристали на утакмицу пре ручка!“.

О поразу је расправљано и на седници ЈНС-а. Савезни капитен је морао да пише реферат, а сваки играч да да изјаву. На основу тога донета је одлука да нико не сноси кривицу за пораз, већ да је она резултат разних околности. Са друге стране, пољски новинари су писали да је утакмица довела до буђења југословенских фудбалера из сна у којем су сањали да су далеко бољи од Пољака,

[52] „Czechosłowacja–Jugosławia 5:4“, *Nasz Przegląd,* 4.10.1937, 8.

[53] „Пољска штампа препоручује свом тиму да буде на опрези“, *Време,* 7.10.1937, 10.

[54] B. Stanišić, *Plavi, plavi! 1919–1969*, 29.

[55] „После великог разочарења“, *Политика,* 11.10.1937, 14.

да би затим величали успех и поздрављали готово сигуран пролазак Пољске на светско првенство.[56]

Пораз у Варшави је изазвао и реакцију југословенских државних институција. Како се радило о спортском такмичењу које је могло да има велики пропагандни и политички значај за све оне земље које би се нашле у Француској, Министарство физичког васпитања народа Југославије је одлучило да обезбеди што боље услове и да надзире припреме за реванш утакмицу заказану за 3. април у Београду. Ово је представљало директно мешање државе у спорт. Припреме за утакмицу су кренуле већ од новембра 1937, након седнице ЈНС-а која је одржана 2. новембра. На тој седници је између осталог најављено да је Пољска прихватила датум реваншне утакмице, као и предлог да се 25. септембра 1938. године одигра утакмица за пехар краља Петра II. Главне припреме југословенског тима вршене су на Фрушкој гори, а њих је у име државе пажљиво пратио начелник Министарства физичког васпитања Миливоје Арачић. С друге стране, Пољаци су се припремали у Варшави.[57]

Темељне припреме, нарочито југословенског тима, требало је да доведу до победе. Међутим, једини изглед да Југославија отпутује у Француску била је победа са више од четири гола разлике. Такав задатак диктирао је и тактику. Југославенски тим је све наде полагао у свој напад, а пољски у одбрану. За утакмицу је владало велико интересовање, а на стадиону БСК-а се поред 20.000 навијача, налазило и неколико министара, високих чиновника и готово цело Посланство Пољске у Београду, предвођено послаником Дебицким. Иако су две екипе пружиле добру и атрактивну игру, публика је остала разочарана. Резултат 1:0 за Југославију, значио је победу, али недовољну за пласман на светско првенство. Како су листови извештавали, публика је на крају утакмице срдачније поздравила Пољаке него своје репрезентативце.[58]

Још једном се догодило да Југословени, који су важили за квалитетну екипу, не обезбеде пласман на светско првенство. После великог успеха у Уругвају 1930. године, Југославија није била међу учесницама овог такмичења ни у Италији 1934. ни и Француској 1938. године. С друге стране, Пољацима је то било прво учешће на Мундијалу. У мечу одржаном у Стразбуру, они су резултатом 6:5 изгубили од Бразила, који је на такмичењу освојио треће место.[59]

---

[56] „Капетан је чупао косу“, *Време,* 12.10.1937, 10; „Реферат вођства о путу наше репрезентације у Праг и Варшаву“, *Време,* 13.10.1937, 14.

[57] „Са седнице ЈНС-а. Реванш наше репрезентације са Пољском одржаће се 3. априла“, *Време,* 3.11.1937, 9; „Никад наша фудбалска репрезентација није овако брижљиво припремана као за сутрањи сусрет“, *Политика,* 2.4.1938; D. Zec, Jugoslovensko-poljski fudbalski kontakti u međuratnom periodu“, *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, ur. M. Pavlović, A. Zaćminski, D. Bondžić, 117.

[58] „Југословени су били знатно бољи и опаснији, али нису имали среће, победили су само с 1:0“, *Политика,* 4.4.1938, 143; „Навијачи за време игре“, *Политика,* 4.4.1938, 14.

[59] Dan Vasile, *Istoria fabuloasă a cupei Mondiale*, (București: Artprint, 2014), 63.

Последњи сусрет две репрезентације одиграо се 25. септембра 1938. године у Варшави на истом стадиону на којем је годину дана раније одиграна квалификациона утакмица за светско првенство. Овога пута повод за сусрет био је Куп краља Петра II. То је била друга пријатељска утакмица која се симболично завршавала уручењем трофеја бољој екипи. Југословенска делегација је до Варшаве стигла преко Чехословачке, али се због кризе у тој земљи, пре свега око Судетске области, чехословачке мобилизације, али и погоршаних односа са Пољском и Мађарском, вратила преко Румуније. Осим немачког ултиматума, ситуацију у Чехословачкој су додатно отежавали и пољски и мађарски захтеви. Две владе су тражиле да добију заједничку границу, тј. Пољска је тражила Шлески Тјешин.[60] На граници са Чехословачком је уведен посебан режим саобраћаја, а пољска војска се спремала и на акт „оружане интервенције". Сматрајући да ће иза ње стати њена савезница Француска, влада у Прагу је била спремна да се одупре оружјем. Међутим, неспремност Лондона, приморала је Париз да поклекне пред немачким захтевом потписивањем Минхенског споразума 30. септембра. Дан касније, присиљена ултиматумом, влада Чехословачке је испунила и пољски захтев. Територијални захтеви Мађарске били су испуњени Првом бечком арбитражом донетом 1. новембра. Истовремено, Пољска је добила део северне Словачке и још неке пограничне области.[61]

Иако су у време фудбалске утакмице све очи у Пољској биле упрте у Чехословачку и могућност припајања Шлеског Тјешина, заинтересованост публике за утакмицу је била велика. Она је одржана на стадиону „Пољске војске" пред око 35.000 гледалаца, међу којима су били и представници југословенског посланства на челу са отправником послова Којићем, пољски министри и други високи званичници. Утакмица се завршила нерешеним резултатом 4:4. Мада је публика јасно показивала за кога навија, њено навијање се ни овога пута није претворило у хулиганство, те је и ова утакмица одиграна у доброј атмосфери. Публика је громогласно поздрављала и неке пријатељске потезе током игре. Пример тога била је повреда пољског играча, којем су Југословени притрчали и пре него што је судија зауставио игру.[62]

Чињеница да се југословенски тим у земљу вратио обилазним путем преко Букурешта, а касније Дунавом до Београда представљало је назнаку да се политичка ситуација у Европи заоштравала. Криза око Судета је решена још једним попуштањем пред Хитлеровим захтевима. Међутим, када је на ред до-

[60] „Чехословачка је воља да разговара са Пољском о Тјешину", *Политика,* 26.8.1938., 4.

[61] M. Błachut, "Territorial disputes between Poland and Czechoslovakia 1938–1945", *Kultura Bezpieczeństwa*, 2020, nr 38, 9–17; Оксана Васильевна Бабенко, *Польша в системе международных отношений (1919–1939 гг.)*, (Москва: Институт научной информации по общественным наукам (ИНИОН) РАН, 2011), 60–62.

[62] „Југославија–Пољска 4:4", *Време,* 26.9.1938., 7; „Remisujemy z Jugosławią", *Sport szkolny,* 26.9.1938., 2.

шла Пољска, Француска и Енглеска су стале у њену заштиту, што је довело до избијања Другог светског рата. Пољска је 1939. године нестала са политичке карте, а сличну судбину доживела је и Југославија годину и по дана касније. Такав ток догађаја спречио је да се након 1938. године фудбалери још једном састану те се нерешеним резултатом из Варшаве завршио куп краља Петра II, а напослетку и фудбалска међуратна сарадња двеју држава.

Закључак

Током међуратног периода фудбалска сарадња Југославије и Пољске развијала се у две фазе. Прва фаза везана је за фудбалске контакте током двадесетих, а друга за контакте током тридесетих година. Два сусрета државних репрезентација и гостовање једног пољског клуба у Југославији током 1922–1923. представљају зачетак фудбалских односа. Међутим, чињеница да у наредних осам година није било ни једне утакмице показује да је заинтересованост за ширење сарадње била на ниском нивоу. Неки од разлога били су међусобна удаљеност, али и мањак чврстих политичких интереса који би зближили две државе. Убрзани развој билатералних односа који се јавио крајем двадесетих и почетком тридесетих година, створио је потребне услове за обнову фудбалске сарадње. Јачање политичких интереса обе стране који се може видети у продужењу важења Пакта о пријатељству, срдачнијој сарадњи крајем 1930. године и позиву да министар спољних послова Југославије Војислав Маринковић посети Пољску 1931. године. Ови догађаји били су довољни да две државе крену путем ближег упознавања и успостављања чвршћих културних и спортских веза.

Фудбалска сарадња била је обновљена утакмицом одиграном у Познању октобра 1931. године. Она је важна и због усвајања правила од стране фудбалских савеза да се сусрети организују једном годишње. Поменутом утакмицом започета је златна фудбалска деценија током које је до 1938. године одиграно чак девет међусобних мечева. Свака утакмица је имала одређену политичку позадину. Неке су биле дело политике интензивног зближавања, до неких је долазило у време званичних посета државних делегација, док су неке биле део важних националних прослава. На крају, може се рећи да су фудбалски односи представљали рефлексију целокупних билатералних односа Југославије и Пољака. За ова два словенска, географски удаљена народа, која често нису имала и заједничке интересе, фудбал је био прилика да се подсете својих рођачких веза и искажу међусобне симпатије непосредно пре и после утакмица. Можда је због тога специфичност југословенско-пољске фудбалске сарадње током тридесетих година била и у начину на који је публика навијала и доживљавала мечеве. Изостанак хулиганства и звиждања током сусрета је нешто што је сусрете ове две репрезентације заиста чинило пријатељским.

	Датум	Место	Врста сусрета	Резултати: Југославија–Пољска
1.	01.10.1922.	Загреб	Пријатељска утакмица	1:3
2.	03.06.1923.	Краков	Пријатељска утакмица	2:1
3.	25.10.1931.	Познањ	Пријатељска утакмица	3:6
4.	29.05.1932.	Загреб	Пријатељска утакмица	0:3
5.	10.09.1933.	Варшава	Куп председника Мошћицког	3:4
6.	26.08.1934.	Београд	Куп председника Мошћицког	4:1
7.	18.08.1935.	Катовице	Куп председника Мошћицког	3:2
8.	06.09.1936.	Београд	Куп краља Петра II	9:3
9.	10.10.1937.	Варшава	Квалификације за СП	0:4
10.	03.04.1938.	Београд	Квалификације за СП	1:0
11.	25.09.1938.	Варшава	Куп краља Петра II	4:4
Југославија (5 победа), Пољска (5 победа), нерешен резултат (1)				**Укупно голова: 30:31**

Извори и литература:

Chwila (Poljska)
Gazeta Sporturilor (Rumunija)
Głos sportowy (Poljska)
Ilustrowana Republika (Poljska)
Ilustrowany Kuryer Codzienny (Poljska)
Nasz Przegląd (Poljska)
Politika (ćirilica)
Pravda (ćirilica)
Przeglad sportowy (Poljska)
Raz, Dwa, Trzy : ilustrowany tygodnik sportowy (Poljska)
Službeni glasnik Jugoslavenskog nogometnog saveza (Jugoslavija)
Službene novine Kraljevine Jugoslavije (ćirilica)

Sport szkolny (Poljska)
Sport: tygodnik ilustrowany, Lwow (Poljska)
Vreme (ćirilica)

European football database, URL: https://eu-football.info/_matches.php?id=156&year=1931 (pristupljeno 26.7.2025)

Andrejević, Andrejka Mihailo. *Dugo putovanje kroz fudbal i medicinu*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1989.

Anghel, Florin and Nicolae Mareş and Dumitru Preda. *România-Polonia. Relaţii diplomatice, vol. I 1918–1939*. Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic, 2003.

Avramovski, Živko. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, I, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu (1921–1938), II (1931–1938)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1986.

Błachut, Michał. "Territorial disputes between Poland and Czechoslovakia 1938–1945", *Kultura Bezpieczeństwa*, 2020, nr 38, 9–17.

Breuil, Xavier and Pompiliu-Nicolae Constantin. "The Balkan Cups as a vector of European integration, 1929–1994", *Sport in History*, 35:4 (2015), 591–603.

Calafeteanu, Ion (ed.). *Istoria politicii externe româneşti în date*. Bucharest: Editura Enciclopedică, 2003.

Campus, Eliza. *Mica Înțelegere*. București: Editura Academiei Române, 1997.

Grgašević, Jaša. *Trgovina Kraljevine SHS od 1919 do 1928. godine, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda*, Zagreb: Jugoslovenski lloyd, 1929.

Gulić, Milan. „Jugoslovenske kraljevske diplomate u Poljskoj 1919–1939", u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku*. Uredili Momčilo Pavlović, Andzrej Zaćminski, Pavel Wawryszuk, Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković"–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 53–74.

Gulić, Milan. „Odnosi između Kraljevine SHS/Jugoslavije i Republike Poljske (1919–1939). Pogled iz Beograda", u: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, uredili Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Dragomir Bondžić, Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2015, 55–73.

Hałys, Józef. *Polska piłka nożna*. Cracow: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986.

Hobsbaum, Erik. *Kraj kulture: Kultura i društvo u XX veku*. Beograd: Arhipelag, 2014.

Hoptner, Jacom. *Jugoslavija u krizi 1934–1941*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1972.

Kovačić, Davor. „Centralizam i unutarizam u Kraljevini Jugoslaviji kroz državne institucije. Primjer premještanja Jugoslovenskoga nogometnog saveza iz Zagreba u Beograd", u: *Jugoslavija između ujedinjenja i razlaza, knj.* 2. Uredili Bojan Dimitrijević i Hrvoje Čapo. Beograd–Zagreb: Institut za savremenu istoriju, 2022.

Lis, Tomasz Jacek. „Delatnost Lige poljsko-jugoslovenskih društava u međuratnom periodu", u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku*. Uredili Momčilo Pavlović, Andzrej Zaćminski i Pavel Wawryszuk, Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković"–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 115–128.

Magdić, Zvonimir. *Legende zagrebačkog nogometa*, Zagreb: Spot, 1996.

Małolepszy, Eligiusz. „Polityka władz II Rzeczypospolitej wobec wychowania fizycznego i sportu na wsi“, *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria: Kultura Fizyczna,* z. VI, 2005, 57–65.

Mićić, Srđan. „Jugoslovensko poslanstvo u Varšavi između dva svetska rata“, u: *Jugoslavija i Poljska. Odnosi u XX veku*. Uredili Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski i Nebojša Stambolija. Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2019, 97–112.

Mićić, Srđan. „Poljska u jugosovenskoj spoljnoj politici tokom 30-ih godina XX veka“, u: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*. Uredili Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Dragomir Bondžić, Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2015, 76–91.

Mihail Sebastian vs Nicolae Iorga! Cum a „încăierat“ o victorie a naționalei 2 scriitori geniali ai României: „Oriunde se pot truca valorile și ierarhiile, numai în sport nu“. URL: https://www.gsp.ro/gsp-special/diverse/mihail-sebastian-vs-nicolae-iorga-cum-a-incaierat-o-victorie-a-nationalei-doi-scriitori-geniali-ai-romaniei-228126.html (pristupljeno 26.7.2025)

Morawski, Konrad Sebastian. „Okoliczności budowy stosunków dyplomatycznych pomiędzy Polską a Jugosławią w 1918 roku“, *Historia i Polityka. Półrocznik poświęcony myśli politycznej i stosunkom międzynarodowym*, Nr 10 (17), 2013, 108–112.

Oprișan, Cătălin. *100 de ani, Istoria Echipei naționale de fotbal a României 1922–2022*, București: Editată de FRF, 2022.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije*, tom I, Beograd: Prosveta, 1988.

Petrović, Nada i Jelena Bakić (prir.). *Izveštaji Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije za 1931. godinu, II*. Beograd: Arhiv Srbije i Crne Gore, 2007. (ćirilica)

Popov, Čedomir i Mladen Leskovac i Aleksandar Forišković (prir.), *Srpski biografski rečnik*. tom V. Novi Sad: Matica srpska, 2011. (ćirilica)

Pregled međunarodnih ugovora i drugih akata od međunarodno-pravnog značaja za Jugoslaviju od 1918. do 1941. godine. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1962.

„Prvi radio-prenos utakmice reprezentacije izvršen 1932. godine“, *Reprezentacija.rs.* URL: https://www.reprezentacija.rs/prvi-radio-prenos-utakmice-reprezentacije-izvrsen-1932-godine/ (pristupljeno 20.7.2025.)

Sijić, Milorad. *Fudbal u Kraljevini Jugoslaviji*. Aleksandrovac: Zavičajni muzej Župe, 2014. (ćirilica)

Simić, Bojan. *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria*. Belgrade: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013.

Sladek, Zdenjek. *Mala Antanta 1918–1938: njene privredne, političke i vojne komponente*, Beograd: Službeni glasnik, 2019. (ćirilica)

Stanišić, Boško. *Plavi, plavi! 1919–1969*. Beograd: Borba, 1969.

Stanković, Vladimir. *Nezaboravnih 100, Istorija fudbalske reprezentacije Jugoslavije/Srbije kroz 100 najznačajnijih utakmica u periodu 1919–2019*. Beograd: Fudbalski savez Srbije, 2019.

Stępniak, Władysław. *Dyplomacja polska na Bałkanach (1918–1926)*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1998.

Stojković, Vasa. *Beli orlovi 1920–1941*. Beograd: FSJ, 1999.

Sveslavensko sokolstvo: Svesokolski slet 1930. Beograd: Savez sokola Kraljevine Jugoslavije, 1930.

Todić, Mihajlo. *100 godina romantike: 1911–2011, monografija OFK Beograda*. Beograd: OFK Beograd, 2011. (ćirilica)

Tomić, Ivan. „Sportska diplomacija“, *South Eastern European Journal of Communication 45 University of Mostar,* Volume 4, No 1, 2022, 45–55.

Vanku, Milan. *Mala Antanta 1920–1938*. Užice: Dimitrije Tucović, 1969.

Vasile, Dan. *Istoria fabuloasă a cupei Mondiale*. București: Artprint, 2014.

Васильевна Бабенко, Оксана. *Польша в системе международных отношений (1919–1939 гг.)*. Москва: Институт научной информации по общественным наукам (ИНИОН) РАН, 2011.

Vukadinović, Ljubomir. *1000 golova Moše Marjanovića*. Beograd: Više od sporta, 2012. (ćirilica)

Wolsza, Tadeusz. „Sa sportom na ratnoj nozi. Odnosi komunističkog establišmenta u posleratnoj Poljskoj, srednjoj i istočnoj Evropi prema razoju sporta i fizičke kulture“, u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku*. Uredili Momčilo Pavlović, Andzrej Zaćminski i Pavel Wawryszuk, Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2017, 497–513.

Zec, Dejan. „Jugoslovensko-poljski fudbalski kontakti u međuratnom periodu“, u: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*. Uredili Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćminski, Dragomir Bondžić, Beograd–Bidgošč: Institut za savremenu istoriju–Institut za istoriju i međunarodne odnose, 2015, 107–122.

Summary

PhD Nemanja Mitrović (1994)

The permeation of politics and football in Yugoslav-Polish relations in the period between the two World Wars

From the very beginning, football has been more than just a game. As the world's most popular sport, it quickly attracted the attention of politicians. A notable example of this is the Yugoslav-Polish football relations from 1922 to 1938. During this period, the national teams met 11 times, with 9 of those matches being friendly games, which was an ideal opportunity for sports diplomacy to flourish fully. During the interwar period, football cooperation between Yugoslavia and Poland developed in two phases: the 1920s and the 1930s.

The initial phase began with two national team meetings and a Polish club visit to Yugoslavia between 1922 and 1923. However, the lack of matches for the next eight years reflected a limited interest in expanding cooperation, influenced by geographical distance and weak political ties. In the late 1920s and early 1930s, renewed bilateral relations created opportunities for improved cooperation. Key events included the extension of a friendship pact in late 1930 and a visit from Yugoslav Foreign Minister Vojislav Marinković in 1931, which set the stage for closer cultural and sporting ties. Football resumed with a match in Poznań in October 1931, marking the start of an annual series that led to nine matches by 1938. Each match had political significance, stemming from policies promoting closer ties, state visits, or national celebrations. These football relations reflected the overall bilateral relations between two friendly nations, fraternal in Slavic origin, geographically distant, and with few common interests that would connect them more deeply. For them, football was an opportunity to "remember their kinship ties" and express mutual sympathy immediately before and after the games. Perhaps because of this, the specificity of the Yugoslav-Polish football cooperation during the 1930s was in the way the audience cheered and watched the matches. The absence of hooliganism and whistling during the meeting is something that made these matches between the national teams friendly.

Keywords: Yugoslavia, Poland, national teams, politics, sports, football, game.

МА Сања Лукић, истраживач-приправник
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
sanjalukic98@gmail.com

Критичко издање историјске грађе
Примљен: 25.10.2025.
Прихваћен: 28.10.2025.

Мирјана Грос и Фулбрајтов програм: Архивски увид

Фулбрајтов програм, покренут у августу 1946. године, био је међу најпрестижнијим програмима академске размене у свету. На идеју о једном оваквом програму америчке владе дошао је демократски сенатор из Арканзаса Џејмс Вилијам Фулбрајт (James William Fulbright) још током Другог светског рата, а у циљу подстицања међусобног разумевање и мира између Сједињених Држава и других нација кроз образовну и културну размену.[1] До шездесетих година прошлог века, програм је проширен на готово педесет земаља и шест континената, а Југославија је виђена као „први корак“ у његовој експанзији на европске социјалистичке државе.

Тако је у времену појачаних хладноратовских тензија због Кубанске ракетне кризе, убиства америчког председника Кенедија, и све већег броја америчких војника у Вијетнаму, дошло и до потписивања *Споразума о програму размене у области образовања (Фулбрајтов програм)* 9. новембра 1964. године у Београду. На тај начин је Југославија постала 49. држава потписница овог програма.[2]

[1] Richard T. Arndt, David Lee Rubin (eds.), *The Fulbright Difference*, (New Brunswich–London: Transaction Publisher, 1992), 14.; Walter L. Hixson, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961*, (New York: St. Martin's Griffin, 1998), 9.; Walter Johnson, Francis J. Colligan, *The Fulbright Program: A History*, (Chicago–London: The University of Chicago Press, 1965), 9, 307.

[2] Радина Вучетић, „Америчке стипендије у Југославији 50-их и 60-их година XX века“, *Токови историје*, 2/2019, 149.; Tvrtko Jakovina, „Fulbright u Jugoslaviji 1964–1992.“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 55, br. 2, Zagreb 2023, 335.; Сања Лукић, „Неколико размишљања о елити и интелектуалцима (случај Фулбрајтове стипендије у Југославији)“, у: *Наслеђе Андреја Митровића: Зборник радова са конференције одржане поводом десет година од смрти профе-*

Чињеница да је церемонији потписивања присуствовао и сам сенатор Фулбрајт указивала је на значај југословенског прикључивања програму.[3]

Југословенски случај био је јединствен и по свом административном устројству. Наиме, Југославија је била прва и једина социјалистичка земља са Двонационалном комисијом, сачињеном од подједнаког броја југословенских и америчких представника.[4] Првобитно планирана размена од тридесет до четрдесет кандидата годишње брзо је готово утростручена, те је програм са Југославијом почетком 1980-их постао убедљиво највећи у Источној Европи и трећи на свету, одмах иза Индије и СР Немачке, са додељених преко 2.500 стипендија.[5]

Фулбрајтов програм је југословенским научницима омогућавао приступ најновијим достигнућима у њиховим областима, а Американцима је пружио дубље и нијансираније разумевање положаја Југославије. Програм је неговао дијалог који је, у време великих идеолошких разлика, давао могућност за превазилажење политичких, културних, па најпосле, и идеолошких подела. Ипак, ову плодоносну размену прекинуо је распад Југославије, а маја 1992. године, упркос напорима Комисије да настави са радом, Стејт департмент је донео одлуку о прекиду програма на њеној територији.[6]

Међутим, личне приче оних који су деценијама програм користили да студирају, истражују и да се усавршавају нису изгубљене. Оне су сачуване у архивском фонду „Комисија за просветну размену између Сједињених Америчких Држава и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (Фулбрајтова комисија)“ који се чува у Архиву Југославије (АЈ, 472). Овај фонд представља главни репозиторијум ове епизоде југословенско-америчке интелектуалне историје. Досијеи који се у њој налазе настали су радом Комисије у периоду између 1964. и 1992. године. Ипак, пожар који је захватио просторије Комисије

сора Андреја Митровића, ур. Немања Радоњић, (Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2024), 424.

[3] Више о посети сенатора Фулбрајта Југославији у: T. Jakovina, „Fulbright u Jugoslaviji 1964–1992.“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 55, br. 2, Zagreb 2023, 334–338.; Милан Н. Стевановић, „Утицај посете сенатора Џејма Вилијама Фулбрајта Југославији на побољшање односа Београда и Вашингтона у другој половини 1964.“, *Токови историје*, 2/2017, 59–83.

[4] С. Лукић, „Неколико размишљања о елити и интелектуалцима (случај Фулбрајтове стипендије у Југославији)“, у: *Наслеђе Андреја Митровића*, ур. Немања Радоњић, 425.

[5] Исто, 426.; Дипломатски архив Министарства спољних послова (даље ДАМСП), Политичка архива (даље ПА), 1959, САД, 114, 3, бр. 410285, ДСИП Амбасади ФНРЈ у Вашингтону, Помоћник секретара иностраних послова Јоже Брилеј о разговору Џорџа Мудија и Душана Поповића о Фулбрајтовом програму, 18. април 1959.

[6] Ivanka Ponikvar, *Pomen Fulbrightovega programa za Slovenijo*. Magistarsko delo. (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za anglistiko in amerikanistiko, 2012), 62.

у ноћи између 21. и 22. јула 1969. године[7] уништио је највећи део документације настале током првих пет година њеног рада. Самим тим, сачувани су само досијеи стипендиста почев од школске 1970/71. године.

Сачувани досијеи чине много више од пуке бирократске документације. Иако већина садржи неопходне пријавне формуларе, попут образаца, биографија, писама препоруке, мотивационих писма, у неким од њих сачувани су и интимнији трагови њиховог америчког искуства. Тако се међу документацијом понегде могу пронаћи и фотографије, лична писма и извештаји које су стипендисти слали Комисији у Београду пре, током и након боравка на стипендији. Ови материјали претварају досијее из обичних фасцикли у живе наративе о интеркултуралном сусрету.

Међу досијеима који сведоче о стотинама размена између Југославије и САД, налази се лични досије историчарке Мирјане Грос.[8] Управо у овој фасцикли често апстрактни прописани идеали међусобног разумевања и академске дипломатије добијају опипљив облик. Кроз „случај Грос“ можемо да стекнемо увид на утицај који је програм имао не само на научницу, већ и на интелектуални дијалог два идеолошки различита академска света.

Мирјана Грос (1922–2012) била је једна од доминантних фигура југословенске и хрватске историографије 20. века. Дипломирала је историју на Филозофском факултету у Загребу 1951. године, а на истом факултету је и докторирала 1959. године. Своју академску каријеру започела је 1952. као асистенткиња у Хисторијском институту Југословенске академија знаности и умјетности, где је радила до 1958. када је примљена је на Филозофски факултет у Загребу. Хабилитацију је одбранила 1960. године, 1971. постала је редовна професорка на предмету *Хрватска повијест новога вијека*, а врло брзо је у курикулум додала и колегије из историје историографије и методологије историје. На факултету је остала све до одласка у пензију 1982. године, а Универзитет у Загребу јој је 2004. доделио титулу професорке емерите. Умрла је 23. јула 2012. године.[9] Истраживачки опус Мирјане Грос, који је оставио трајан траг како у југословенској, тако и у хрватској историографији, био је усредсређен првенствено на раздобље друге половине 19. и почетка 20. века, те на подручја методологије

[7] Архив Југославије (даље АЈ), Савезно извршно веће (даље 130), Ф–640–1062, Савезни савет за образовање и културу Секретару Савезног извршног већа другу Гаговићу, Информација о пожару у просторијама Комисије Фулбрајтовог програма, Београд, 22. јул 1969.

[8] Архив Југославије, Комисија за просветну размену између Сједињених Америчких Држава и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (Фулбрајтова комисија) (даље 472), Ф–73, Досије Гросс Мирјане.

[9] Damir Agičić, „In memoriam Mirjana Gross (1922.–2012.)“, *Časopis za Suvremenu Povijest*, br. 3, 2012, 758–759.

историје и историје историографије.[10] Током читаве каријере се континуирано залагала за теоријско-методолошке иновације у историјској науци.[11]

Наредне стране представљају формуларе (на српско-хрватском и енглеском), биографију, предлог програма, као и неколико писама из личног досијеа ове историчарке. Они пружају увид у изазове и интелектуално врење које је било пред југословенским Фулбрајтовцима и Фулбрајтовкама. Увидом у примарне изворе о боравку Мирјане Грос на Универзитету Вирџиније у Шарлотсвилу, те о путовањима на низ најпрестижнијих америчких универзитета у академској 1978/79. години, можемо да „чујемо“ људски глас ове размене.

[10] Isto, 759–760.

[11] Nikola Tomašegović, „Nacija, ideologija, modernizacija: Mirjana Gross i istraživanja nacije i nacionalizma“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 54, 2022, 144.

[У наставку се налази део документације који је Мирјана Грос поднела како би се пријавила на конкурс за Фулбрајтову стипендију 1977. године, као и кратка преписка коју је имала са Комисијом за просветну размену између СФР Југославије и САД након повратка из Америке]

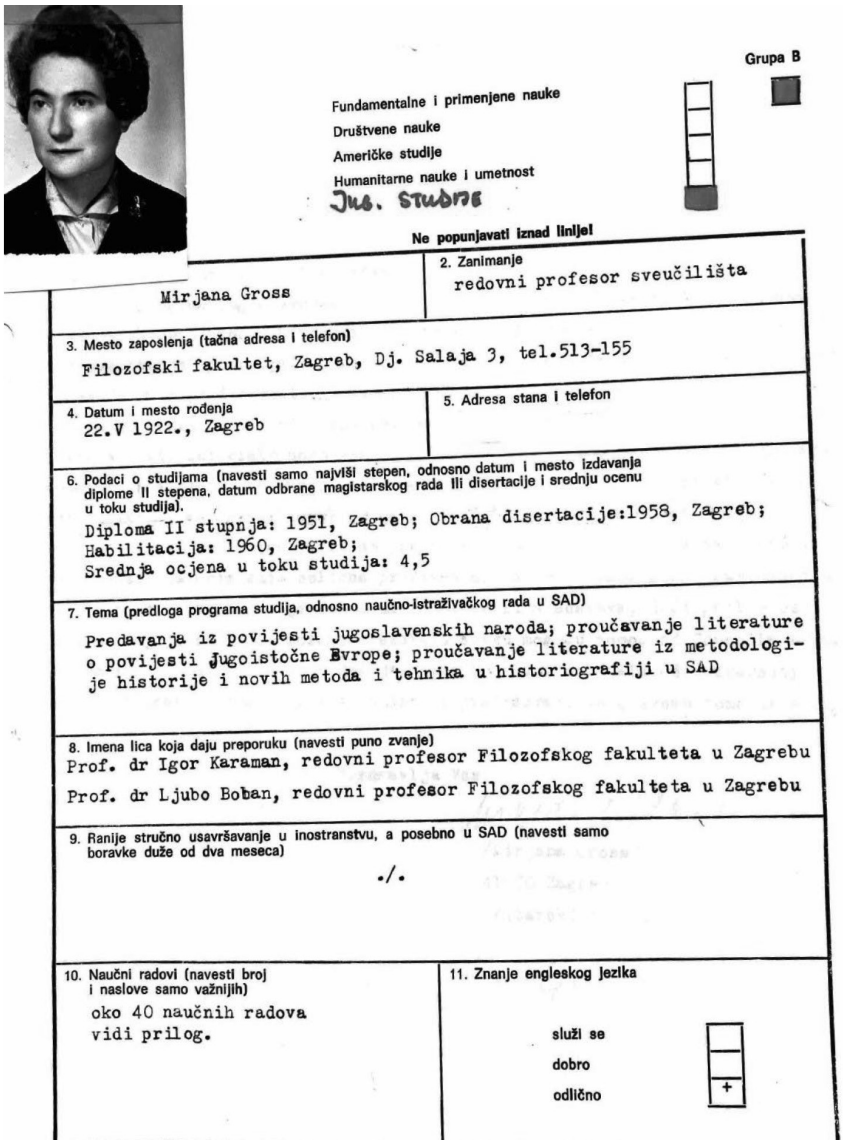

Grupa B

Fundamentalne i primenjene nauke
Društvene nauke
Američke studije
Humanitarne nauke i umetnost
Jus. STUDIJE

Ne popunjavati iznad linije!

Mirjana Gross

2. Zanimanje
redovni profesor sveučilišta

3. Mesto zaposlenja (tačna adresa i telefon)
Filozofski fakultet, Zagreb, Dj. Salaja 3, tel.513-155

4. Datum i mesto rođenja
22.V 1922., Zagreb

5. Adresa stana i telefon

6. Podaci o studijama (navesti samo najviši stepen, odnosno datum i mesto izdavanja diplome II stepena, datum odbrane magistarskog rada ili disertacije i srednju ocenu u toku studija).
Diploma II stupnja: 1951, Zagreb; Obrana disertacije:1958, Zagreb;
Habilitacija: 1960, Zagreb;
Srednja ocjena u toku studija: 4,5

7. Tema (predloga programa studija, odnosno naučno-istraživačkog rada u SAD)
Predavanja iz povijesti jugoslavenskih naroda; proučavanje literature o povijesti Jugoistočne Evrope; proučavanje literature iz metodologije historije i novih metoda i tehnika u historiografiji u SAD

8. Imena lica koja daju preporuku (navesti puno zvanje)
Prof. dr Igor Karaman, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu
Prof. dr Ljubo Boban, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu

9. Ranije stručno usavršavanje u inostranstvu, a posebno u SAD (navesti samo boravke duže od dva meseca)
./.

10. Naučni radovi (navesti broj i naslove samo važnijih)
oko 40 naučnih radova
vidi prilog.

11. Znanje engleskog jezika
služi se
dobro
odlično +

Прилог 1. Формулар који је Мирјана Грос попунила 1977. године
како би се пријавила за Фулбрајтову стипендију
(AJ, 472, 73, Dosije Gross Mirjane)

***

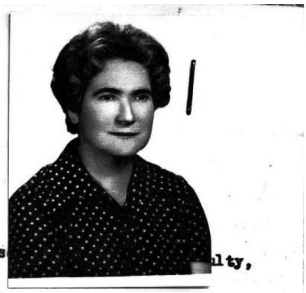

APPLICATION FORM

Name (Underline family name) Mirjana Gross

Present Position (Title, name and location of institution, dates of employments) Ordinary Profess[illegible]lty, Zagreb

Responsibilities and duties in present position Teaching modern croatian history and methodology of history

Address

a. permanent Zagreb, Britanski trg 12, Yugoslavia

b. present

Date of Birth May 22 1922

a. Place of Birth Zagreb

b. Sex fem.

Country of present citizenship Yugoslavia

Marital Status unmaried

Number of dependent children (and ages) none

Persons to be notified in case of emergency (Name, address and relationship)

a In home country Tilda Grüner, Zagreb, Kačićeva 13 /friend/

b. In United States Prof. Dr. Charles Jelavich, 2412 East Maxwell Lane, Bloomington, Ind.47401

University and professional training (Names of institutions, degrees, received, dates) University of Zagreb doct. dissertation 1958, habilitation 1960, ordinary prof. 1971

Academic and professional positions held (title, name of institution, and dates of employment) Ordinary Professor, Philosiphical Faculty, Zagreb, employed since 1958.

Foreign travel and residence (name of countries, dates and purpose of visits) Lectures on Institutes and Universities, papers on international meetings in England, France, West and East Germany, Austria, Hungary, Tschecoslovakia, Italy, US.

Special honors, awards, and fellowships received

Award of the Republic of Croatia 1962 and 1969.

Names of cultural, scientific and educational societies or organizations of which you are a member or in which you have been active. International Commission of slav studies, Yugoslav-Austrian and Yugoslav-Tschechoslovaque commissions

Principal scholarly publications (beginning with the most recent). Please distinguish between books and articles. (Use separate page, in necessary) See separate sheets

Names of references Prof. Dr. Ljubo Boban, Prof. Dr. Igor Karaman, Prof. Dr. Jaroslav Šidak, all ordinary professors of the Philosophical Faculty Zagreb

Прилог 2. Формулар на енглеском језику који је Мирјана Грос попунила 1977. године како би се пријавила за Фулбрајтову стипендију (AJ, 472, 73, Dosije Gross Mirjane)

***

BIOGRAFIJA

Uputstvo

Biografija treba da sadrži podatke o školovanju, stručnom usavršavanju i službi kandidata. Treba navesti razloge konkurisanja za Fulbrajtovu stipendiju, planove za rad ili studije u SFRJ posle povratka iz SAD, kao i specijalnu zainteresovanost za neku drugu oblast nauke ili umetnosti.

Rodjena sam u Zagrebu 22.V 1922. Počela sam učiti engleski s 12 godina. G. 1940. svršila sam gimnaziju u Zagrebu i položila maturu. Za [vreme] rata bila sam dvije godine u nacističkom koncentracionom logoru Ravensbrück. Od 1947. do 1951. studirala sam historiju /nacionalnu historiju, opću historiju, pomoćne historijske nauke, latinski, historiju umjetnosti/ na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Nakon diplomiranja bila sam asistent Historijskog Instituta JAZU. G.1958. obranila sam doktorsku disertaciju i postala asistent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. G.1960. habilitirala sam se za veniam legendi na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Otada predajem hrvatsku povijest od 16. stoljeća do 1918. i /od 1966/ metodologiju historije najprije kao docent, od 1964. kao izvanredni profesor a od 1971. kao redovni profesor. Moj posebni interes obuhvaća političke sisteme, društvene strukture i ideologije u 19. stoljeću i suvremene probleme metodologije u historiografijama Evrope i Amerike.

Iz opširne bibliografije mojih radova spominjem knjige: 1. o Hrvatsko-srpskoj koaliciji /Beograd 1960/, 2. o povijesti hrvatskog naroda 1860–1914 u kojoj sam uz tri druga autora napisala najveći dio. /Obje ove knjige dobile su nagradu "Bozidar Adžija" za društvene nauke./ 3. o pravaškoj ideologiji /Zagreb 1973/, 4. korespondenciju R. W. Seton-Watsona s Jugoslavenima /Zagreb, London 1976/. Bila sam jedan od urednika te knjige. 5. o razvoju, oblicima i smjerovima historijske znanosti /Zagreb 1976/. Napisala sam i tri udžbenika za gimnaziju.

Imam iskustva u organizacijskim poslovima /npr. bila sam 1966–1972 predsjednik Povijesnog društva Hrvatske/ i u predavanju na engleskom jeziku. Predavala sam na School of Slavonic and East European Studies Univerziteta u Londonu /zimski semestar 1969–[19]70/ a imala sam predavanja i za mnoge grupe američkih studenata. Predavala sam na univerzitetima i institutima i imala sam referate i intervencije na medjunarodnim skupovima historičara u Engleskoj, Francuskoj, Zapadnoj i Istočnoj Njemačkoj, Austriji, Madjarskoj, Čehoslovačkoj i Italiji. Imala sam i referat na skupu Medjunarodne komisije za slavenske studije za vrijeme XIV medjunarodnog kongresa historijskih nauka u San Franciscu u augustu 1975. /Tekst će biti objavljen u decembarskom broju "Slavic Review"./

Željela bih ići u SAD jer smatram da bi kontakt s američkim studentima, istraživačima i institucijama bio dragocjen za moj dalji nastavnički i znanstveni rad. Osim predavanja željela bih raditi u univerzitetskim knjižnicama i sistematski studirati literaturu o povijesti Jugoistočne Evrope te o metodologiji historije, posebno o novim metodama koje se upotrebljavaju u američkoj historiografiji.

Datum **Potpis kandidata**
6. IV 1977. Mirjana Gross [svojeručni potpis]

***

PREDLOG PROGRAMA STUDIJA U SAD

Za svoj rad u SAD predlažem ovaj program:

1. predavanja iz jugoslavenske historije ili historije Habsburške monarhije, eventualno s posebnim kursevima ako bi bili potrebni univerzitetima koji raspolažu s mogućnostima za nastavu historije Jugoistočne Evrope. Mogla bih održavati predavanja i seminare u dodiplomskoj i postdiplomskoj nastavi.
2. proučavanje sistema nastave historije na univerzitetima.
3. proučavanje literature o historiji Jugoistočne Evrope u univerzitetskim knjižnicama.
4. proučavanje u knjižnicama literature o metodologiji historije, o nekim rezultatima i metodama društvenih nauka koji su važni za dalji razvoj historije, o novim metodama i tehnikama u američkoj historiografiji, posebno o kvantitativnim metodama. Željela bih takodjer doći u vezu s historičarima koji rade na odredjenim projektima na temelju kompjutora.

Univerziteti na kojima postoji mogućnost za predavanje jugoslavenske historije i koji imaju knjižnice zanimljive za mene jesu:

Harvard, Yale, Columbia, Pittsburgh, Michigan, Indiana, Illinois, Chicago, Wisconsin, George Washington, Virginia, Rice, Stanford, Berkeley, Seattle, Boulder, Los Angeles.

Ne vjerujem da je realistički predpostaviti da bi neki od tih univerziteta htjeli da dodjem tamo za jedan cijeli semestar. No mislim da bi spomenuti univerziteti željeli seriju predavanja i seminara odnosno jedno ili dva predavanja. Željela bih posjetiti više od jednoga univerziteta jer bi to bio jedini način da naučim sve ono sto me zanima.

Moj privremeni prijedlog bio bi zato da posjetim:

Columbiju, Harvard, Indianu, George Washington, Boulder, Seattle, Berkeley, Stanford, Los Angeles.

Dakako da je ova želja i duljina moga boravka na svakom od spomenutih univerziteta pitanje dogovora i zato ne insistiram na ovom prijedlogu.

Željela bih ostati u SAD šest mjeseci, tj. od početka septembra do kraja februara.

Datum **Potpis kandidata**
6. IV 1877. Mirjana Gross [svojeručni potpis]

***

Zagreb, 4. VI 1978.

Poštovani druže Miličeviću[12]!

Mnogo Vam se zahvaljujem na ekspeditivnosti kojom ste mi poslali dokumente i avionsku kartu.

Vraćam Vam potpisane formulare:

a. Mutual Educational Exchange Grant
b. Fulbright Grant authorization

Suglasnost Filozofskog fakulteta poslati ću Vam za nekoliko dana.

Što se tiče Vaše želje da se na putu za Charlottesville zaustavim u Washingtonu radi posjete CIES, to neće biti potrebno. Charlottesville je naime udaljen samo 110 milja od Washingtona i ja ću barem jednom tjedno raditi u Washin[g]tonskoj Library of Congress. Ja ću dakako odmah nakon dolaska u Charlottesville telefonski dogovoriti i najaviti svoj dolazak u CIES.

Sada mi je sve jasno izuzevši pitanja putovanja

1. u polasku. U JATu sam saznala da imam direktan let iz New Yorka /dakako uz prelazak s aerodroma Kennedy na La Guardiju/ za Charlottesville s PI 25 s polaskom u 21 sat. Vi ste mi medjutim, usprkos mojoj obavijesti o toj rezervaciji, poslali kartu New York–Washington–Charlottesville. Provjerila sam da bih na taj način stigla u Charlottesville samo pola sata kasnije /dakako ako ne bude zakašnjenja/. Meni sada nije jasno koji je let povoljniji: da li let za Washington direktno s Kenedyja ili let New York–Charlottesville s La Guardije. Kako Vi imate zacijelo vrlo mnogo iskustva s tim letovima, lijepo Vas molim da se raspitate i o tome me obavijestite. U JATu su mi rekli da eventualna izmjena rute ne bi bila problem. No prije nego što se odlučim što ću, htjela bih imati što preciznije informacije.
2. put po Americi. Prema dogovorenom programu trebala bih u januaru i februaru posjetiti niz univerziteta na zapadnoj obali, na srednjem zapadu i na istočnoj obali koji su me pozvali da održim predavanja. [umetnuto iznad

[12] Никола Милићевић био је извршни директор Комисије за просветну размену између СФР Југославије и САД од 1977. до 1980. године.

teksta u zagradi] (Univerziteti plaćaju samo predavanja.) Nije mi jasno tko to [misli na putovanje] plaća?

3. povratak. Znam da Vi plaćate povratak. No kako ćete mi dostaviti povratnu kartu? Zar preko CIES?

U očekivanju Vašega odgovora pozdravlja Vas

Mirjana Gross [svojeručni potpis]

/Mirjana Gross/
[dopisano rukom] telefoni: kuća 441 – 327
[nečitko] 513 – 155

***

Zagreb, 10. III 1979.

Jugoslavensko-američka komisija za Fulbrightov program
Beograd

Na povratku s moga šest[o]mjesečnoga poravka u Sjedinjenim Državama, ugodna mi je dužnost da Vam se najtoplije zahvalim što ste mi[]omogućili izvanredno ljudsko i znanstveno iskustvo u povodu moga posjeta američkim univerzitetima. Cijeli jesenski semestar bila sam kao gost profesor na University of Virginia, Charlottesville gdje sam imala potpunu nastavu s kursevima iz "Historije Balkana" 19. i 20. stoljeća. Posljednja dva mjeseca posjetila sam razne univerzitete gdje sam imala po jedno predavanje iz mog užeg područja istraživanja, tj. hrvatske povijesti 19. stoljeća, s temama koje su tamošnjim profesorima bile najzanimljivije. Bila sam na ovim univerzitetima: Rice University, Houston, Texas; University of California, Santa Barbara; University of California, Los Angeles; Stanford University; University of California Berkeley; University of Washington, Seattle; University of Wisconsin Madison; Columbia University New York; Yale University, New Haven. Prema tome, imala sam predavanja na 10 američkih univerziteta. Osim toga bila sam na kongresu američkih slavista u Columbus-u, Ohio u oktobru i na godišnjoj konvenctji American Historical Association u San Francis[k]u u decembru.

Provjerila sam stanje literature iz jugoslavenske povijesti u svim bibliotekama spomenutih univerziteta, sklopila sam nova poznanstva i mislim da mogu nešto uraditi za sustavnije veze s američkim historičarima i za njihovo bolje informiranje o rezultatima jugoslavenske historiografije.

Svoj službeni izvještaj slala sam Councilu for International Exchange of Scholars u Washingtonu koji je organizirao moj program iznad svakog očekivanja. Nadam se da ćete Vi primiti taj izvještaj od njih.

[Prekrižen deo teksta]

Moram Vas obavijestiti da su mi ostale dvije plaćene karte za prekomjernu prtljagu. Jedna, izdata od JAT-a prigodom mog polaska iz Jugoslavije, djelomično je iskorištena, a druga izdata u San Franciscu od kompanije Trans World Airlines nije uopće korištena. Molim javite mi što da s time radim. Da to pošaljem Vama?

Pozdravljam Vas
Mirjana Gross [svojeručni potpis]
/Mirjana Gross/
41 000 Zagreb
Britanski trg 12
tel. 441 – 327 [dopisano rukom]

***

16. III 1979.

Dr Mirjana Gross
Britanski trg 12
41 000 Zagreb

Poštovana dr Gross,

Zahvaljujemo se na Vašem pismu od 10. marta. Neobično nam je drago da čujemo da je Vaš boravak u Sjedinjenim Državama bio tako uspešan. Komisija nastoji da sada, pošto je već uveden, program jugoslovenskih studija u SAD svake godine širi i unapredjuje. Kontakti koje ste Vi napravili u toku svog boravka u SAD, kao i profesionalne veze koje će iz njih proisteći, mogu nam biti od neprocenjive pomoći. Zbog toga ću biti slobodan da Vas obavestim o svom boravku u Zagrebu / krajem aprila ili početkom maja, zbog intervjua sa novim kandidatima/, kako bismo mogli da porazgovaramo o nekim detaljima budućeg plasiranja jugoslovenskih studija u SAD.

Što se tiče neiskorišćenih vaučera, možete ih poslati Komisiji, a mi ćemo dalje na refundaciju.

Nikola Milićević
Izvršni direktor

***

Zagreb, 18. III 1979.

Poštovani druže Miličeviću!

Zahvaljujem na pismu od 16.III. U prilogu Vam šaljem dva neiskorišćena vaučera. Bit će mi vrlo drago da razgovaram s Vama kada budete u Zagrebu pogotovu zato što mislim da program jugoslavenskih studija nema mnogo izgleda u SAD zbog nedostatka interesa za Jugoistočnu Evropu i nedostatka sredstava koja se upotrebljavaju za "interesantnija" područja. Univerziteti nemaju novaca da uzmu redovnoga profesora za predavača za cijeli semestar /svi mogu platiti po jedno predavanje/. Npr. na Columbiji su mi rekli da bi oni imali novaca samo za docenta. No problemi su i s naše strane kao što su: slabo poznavanje jezika /nemušto čitanje vlastitih predavanja nemoguća je stvar/ i nedovoljna širina. Npr. ja nisam mogla predavati historiju naroda Jugoslavije nego Balkan! To je za mene bilo vrlo teško jer sam, s obzirom na svoju specijalnost, okrenuta više prema Srednjoj Evropi. Morala sam zato izuzetno mnogo raditi da pripremim solidna predavanja. /Nije mi žao. Mnogo sam naučila./

Georgene Lovecky[13] mi je rekla da će, bude li sredstava, doći proljetos u Jugoslaviju. Moj je dojam da možemo očekivati svaku moguću pomoć od Councila [for International Exchange of Scholars][14] u Washingtonu /oni su mi dali dnevnicu jer je plaća koju sam dobivala od University of Virginia bila znatno niža od plaće tamošnjih profesora/. No o svemu tome usmeno.

Pozdravlja Vas
Mirjana Gross [svojeručni potpis]
/Mirjana Gross/
41000 Zagreb
Britanski trg 12

041 – 441 – 327 [dopisano rukom]
[dopisano rukom]
Dogovoren
sastanak u Z[a]g[re]bu

[13] Џорџина Б. Ловеки (Georgene B. Lovecky) била је извршна сардница у Савету за међународну размену научника (Council for International Exchange of Scholars – CIES).

[14] Савет за међународну размену научника (CIES), основан је 1947. године, као одељење Института за међународно образовање (Institute for Internation Education – IIE) које би Бироу за образовање и културне послове Стејт департмента (Board of Foreign Scholarships – BFS) помагало у администрирању Фулбрајтовог програма.

др Милан Радовановић
Београд

Друштвена историја у фокусу L

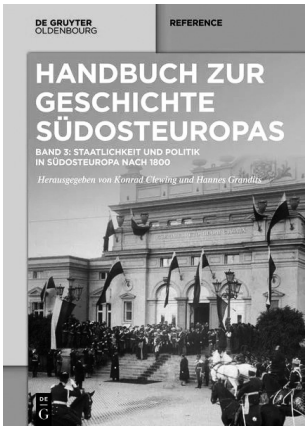

***Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*, Band 3: *Staatlichkeit und Politik in Südosteuropa nach 1800* (Hg: Clewing, Konrad; Grandits, Hannes), Oldenbourg–Berlin–Boston: De Gruyter, 2024, 1164 S.**

Трећи том капиталне едиције „Приручник за историју Југоисточне Европе“ (Handbuch zur Geschichte Südosteuropas) посвећен је теми државности и развоја политичких структура у земљама региона. Издање пружа тематски преглед постојећег стања истраживачког поља, комбинујући хронолошки и компаративни приступ. Публикацију сачињава укупно девет великих целина које се баве одређним темама периода од 1790. до 1860. године; периода од Кримског рата до Младотурске револуције; конфликтима и кризама друге деценије XX века; политичким системима и разумевању политике у међуратном добу; друштвеним уређењем и политичким системима у периоду до Другог светског рата; Другим светским ратом и окупацијом; послератним периодом и временом Хладног рата у земљама социјализма; послератним периодом и Хладним ратом у Грчкој и Турској и урушавањем Источног блока и периодом који је уследио након тога. Публикација садржи и увод, те обимну студију извора и литературе који се тичу теме државности у Југоисточној Европи, краћи увод у прве деценије после Другог светског рата у региону, индекс и збирку релевантних политичких и географских карата. Посебно

вредан део публикације представља исцрпни списак релевантне литературе, који је чини изузетном полазном тачком за даља истраживања. Уредници публикације су Ханес Грандиц (Hannes Grandits), професор историје Југоисточне Европе на Хумболт Универзитету у Берлину (Humboldt-Universität zu Berlin) и Конрад Клевинг (Konrad Clewing), научни сарадник Лајбниц Института за истраживање Источне и Југоисточне Европе у Регенсбургу (Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung). Појединачне прилоге писали су водећи стручњаци за историју Југоисточне Европе.

Lernstaedt, Stephan, *Der vergessene Widerstand: Jüdinnen und Juden im Kampf gegen den Holocaust*, München: C.H. Beck, 2025, 383 S.

Слика јеврејске заједнице као највеће жртве националсоцијалистичког режима води неодговарајућој генерализацији наратива о положају и активностима Јевреја током Другог светског рата. Монографија Штефана Лехнштета (Stephan Lehnstaedt), професора јеврејских студија и студија Холокауста на Универзитету Тоуро (Touro University) у Берлину, посматра страдање јеврејског становништва током Другог светског рата из перспективе отпора који му је пружан. Публикацију чини укупно девет целина. После краће уводне студије о појму отпора и контекстуализацији појма у тематским оквирима Холокауста следе поглавља која се тичу преломних тренутака у уништењу Јевреја Европе, током Другог светског рата – отпора Јевреја Немачке националсоцијалистичком режиму пре почетка рата; отпора у окупираној Европи пре почетка спровођења „коначног решења“; напада на Совјетски Савез и локалних партизанских организација; периода од масовних стрељања до формирања логора смрти; отпора који је пружан депортацији у логоре смрти; устанцима током 1943. године; завршној фази рата и култури сећања на отпор који су Јевреји пружали холокаусту.

Beer, Mathias, *Die Flüchtlingsfrage in Deutschland nach 1945: Geschichte, Forschung, Erinnerung*, Göttingen: V&R unipress, 2025, 474 S.

Пораз Немачке у Другом светском рату за највећи број припадника немачке националне мањине у земљама Централне и Источне Европе значио је повлачење у матицу. Нове границе, тежња ка етничкој хомогенизацији друштва и улога коју је немачка мањина имала у окупацији условили су један од најзначајнијих миграционих процеса у Европи првих послератних година. Матијас Бер (Mathias Beer), извршни директор и заменик руководиоца Института за историју подунавских Шваба и регионална истраживања (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde) у Тибингену, у овој је публикацији различите аспекте такозваног „избегличког питања“ (Flüchtlingsfrage) у послератној Немачкој систематизовао у три веће тематске целине – историју, истраживање и сећање. Сваку од ових целина чини низ студија случаја. Поред увода, који се тиче прилива избеглица у Немачку после 1945. године, и прилога, монографија је подељена на укупно шеснаест мањих целина. У оквирима три главне теме, прилив избеглица у послератну Немачку посматра се кроз призму историјског контекста, истраживања положаја националних мањина у Европи, интеграције избеглица у друштво послератне Немачке, интеграције и припадности групи, родних улога, културе сећања, исхране, уметности и настојања да се изађе на крај са траумама које су пратиле овај процес.

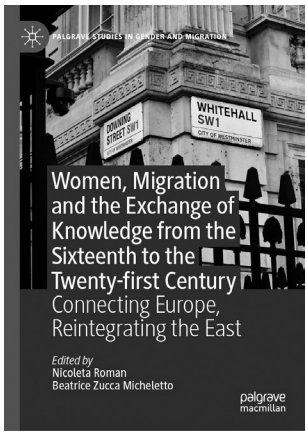

***Women, migration and the exchange of knowledge from the sixteenth to the twenty-first century: connecting Europe, reintegrating the East* (Ed. Roman, Nicoleta; Zucca Micheletto, Beatrice), Cham: Palgrave Macmillan, 2025, 500 p.**

Утицај миграција на друштво може бити директан и индиректан, краткорочан и дугорочан, ограничен на појединачне случајеве или последица великих кретања становништва. Прилози сакупљени у овој публикацији који су уредиле Николета Роман (Nicoleta Roman), истраживач при Институту „Николае Јорга“, Румунске академије науке и уметности (Institutul de Istorie Nicolae Iorga – Academia Română) и Беатриче Зука Микелето (Beatrice Zucca Micheletto), истраживач при Одељењу за културу, политику и друштво, Универзитета у Торину (Università di Torino), посвећени су друштвеној, економској и културној размени између миграната и мештана земаља које су их угостиле у нововековној и савременој Европи. Аутори појединачних прилога, стручњаци за различите области, посебну су пажњу посветили улози коју су у наведеном процесу одиграле жене. Публикацију чине две велике целине, посвећене кретању жена и њиховој улози у размени знања, те месту које су имале у померању друштвених, економских и идентитетских граница. Укупно петнаест појединачних прилога посвећено је миграцијама жена у различитим друштвеним улогама, друштвено-политичким контекстима и специфичним околностима, мањим или већим групама и појединачним случајевима.

***Legitimiert durch Repräsentation: Strategien adeliger Selbstdarstellung im Mitteleuropa des Mittelalters und der Frühen Neuzeit* (Hrsg. Fajt, Jirí; Forster, Christian; Hörsch, Markus; Tresp, Uwe), Dresden: Sandstein Verlag, 2025, 479 S.**

Лајбниц Институт за историју и културу Источне Европе (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa) већ двадесет и пет година истражује теме визуелног идентитета, његове симболике и функције у оквирима виших друштвених слојева. Фокус ових истраживања при томе се кретао од владара и дворана, преко чланова администрације и породица привредних магната, па све до црквених великодостојника и клера, чији се положај разматра у историјском и друштвено-политичком контексту изграђеном на ригидној хијерархији и утемељеном на идејама хришћанства. Визуелни идентитет се примарно посматра као израз жеље за оправдавањем сопственог положаја. Зборник који су уредили истраживачи Института подељен је на три веће целине посвећене приказивању кнежева и владара у борби за положај и напредовање; визуелном идентитету у приказима; Чешкој и Моравској као племићким поседима; стратегијама културне интеграције странаца и појединаца који су остварили друштвени напредак између XIV и XVIII века и студији случаја породице Шлик, чији се друштвени успон везује за привреду Монтање. Аутори укупно двадесет и три рада дугогодишњи су сарадници Института, стручњаци у областима историје, археологије, уметности и историје уметности.

МА Слободан Мандић
Историјски архив Београда
slobodan.mandic@digitalnaistorija.net
https://www.digitalnaistorija.net/

Прикази сајтова (Web адресар) XLVIII

UN Archives Geneva, **League of Nations Archives**, <https://archives.ungeneva.org/lontad> (6. X 2025).

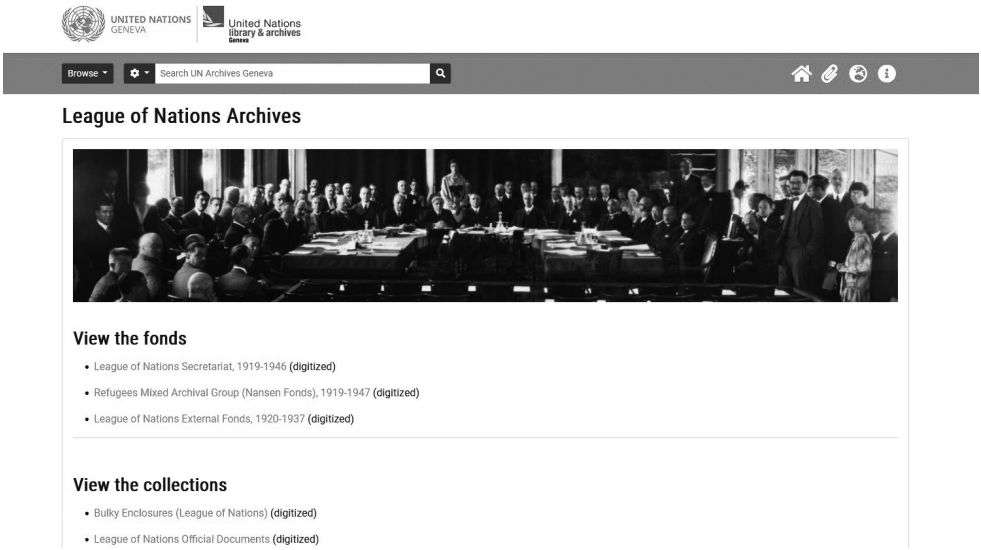

Истраживаче историје међународних односа и дипломатске историје између два светска рата обрадоваће могућност отвореног приступа дигиталном архиву Друштва народа, похрањеном на засебном поддомену сајта Уједињених нација. Деловање ове међународне организације (1920–1946) основане након Првог светског рата, првенствено у циљу решавања размирица између држава путем преговарачке дипломатије, документовано је у различитим архивским фондовима и колекцијама, комплетно дигитализованим у периоду од 2017. до 2022. године. Архивска грађа у количини од 14.2 милиона докумената систематизована је и организована у складу са професионалним стандардима унутар

три основна фонда и осам збирки. Сваки фонд представља засебну секцију којој се приступа са почетне странице, а први фонд у низу је Секретаријат Друштва који се састоји од преко 8.600 кутија архивске грађе. У комбинацији са модерним интерфејсом сајта сналажење у огромној количини докумената је доста олакшано и могућношћу прегледа унутар хијерархије појединачних фондова, од општих информација о фонду са подручјима описа, па све до дигиталних копија са припадајућим метаподацима. Поред рукописне грађе, колекција садржи и серију аудио-визуелних извора: колекцију мапа, фотографије, звучне записе, брошуре, памфлете и други визуелни материјал. На презентацији су такође доступни и подаци о додатним архивским изворима и материјалу који је само делимично или није дигитализован. За обраду дигитализоване архивске грађе у бази и могућност експорта података коришћени су Dublin Core 1.1 XML и EAD 2002 XML међународни стандарди за опис архивске грађе.

U.S. Department of State, **Office of the Historian**, <https://history.state.gov/> (07. X 2025).

Основна намена сајта *Канцеларија историчара* је да објављује званичну дипломатску грађу америчке спољне политике. Поред објављивања дипло-

матске грађе, ова владина установа је надлежна и за истраживање и писање историјских студија о дипломатији САД, а такође саветује друге бирое у Министарству спољних послова које дипломатске документе би требало задржати, како их архивирати и осигурати њихово дугорочно чување. У почетном одељку сајта приказани су прекуцани текстови и дигиталне копије декласификованих докумената из серијала *Спољни односи Сједињених држава* (*FRUS*). Ова серија започета још 1861. године данас обухвата више од 550 појединачних публикација у којима су сабрана документа Министарства спољних послова, Беле куће, Савета за националну безбедност, обавештајних служби и других агенција. Тиме је омогућен увид у дипломатску историју САД и приступ важним политичким одлукама, преговорима, кресподенцији владе са другим државама и институцијама. Доступни материјал на сајту такође омогућује детаљнији увид у историју самог Стејт департмента (одељак *Department History*), уз секције које садрже биографије секретара спољних послова и других важних званичника, хронолошки разврстан преглед свих путовања државних секретара и председника САД, посете страних лидера, информације о департману задуженом за обележавање стогодишњице Првог светског рата, итд. Одељак *Водич кроз земље* садржи релевантне информације за дипломатске односе разврстане према државама и међународним везама, а ту је дат и детаљан веб адресар дипломатских архива широм света. На почетној страници сајта често се ажурирају вести о новим издањима, недавно декласификованим документима, а од додатних ресурса требало би поменути образовне материјале, информације о научним конференцијама, есеје о најважнијим догађајима из америчке спољне политике и кратку историју Стејт департмента.

Gordana Ilić Marković, **Serbische Gefangene des Großen Krieges**, <https://prisonersofthegreatwar.com/> (6. X 2025).

Истраживачки подухвати предузимани на разним странама поводом стогодишњице избијања Првог светског рата само су делом остали забележни на специјализованим веб презентацијама. У највећем броју случајева ради се о тематски профилисаним сајтовима којима се само продужава трајање домена, без унапређивања и ажурирања. Изузетке представљају сајтови попут *Међународне енциклопедије Првог светског рата* где се и даље редовно додају нови чланци. Посебан случај представља веб сајт Гордане Илић Марковић покренут августа 2025. године, а заснован на резултатима истраживања о социјалној и културној историји Првог светског рата које ауторка спроводи још од 2012. године. Назив платформе *Српски заробљеници у Великом рату* наглашава тренутни истраживачки фокус и намеру да се резултати ових истраживања континуирано објављују

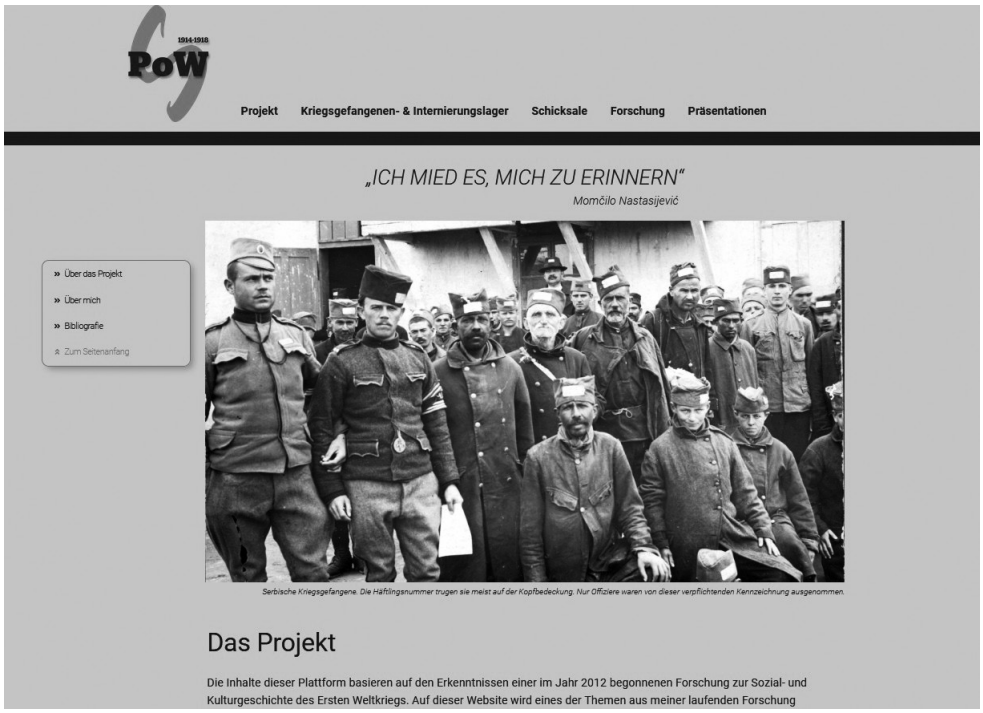

и овде приказују. Страница *Логори за ратне заробљенике и интерниране особе* садржи академски чланак о судбини српских заробљеника и интернираца у Аустроугарској, као и аустроугарских заробљеника у Краљевини Србији. У раду је анализиран језик пропаганде и медија у ове две земље, а од материјала су коришћени текстови из новина, мемоари, дневници, књижевна дела, као и грађа из архива и библиотека из више земаља. Поред неколико текстова, сајт садржи линкове ка објављеним радовима ауторке и оствареним истраживачким резултатима, податке о различитим логорима, али и везе ка другим релевантним веб локацијама. У одељку *Судбине* (*Schicksale*) налазе се линкови за преглед седам дигитализованих матичних књига умрлих из логора за ратне заробљенике у Горњој Аустрији, прибављених захваљујући организацији Аустријског црног крста.

Vladimir Unkovski-Korica, Anja Ilić, 2025,
Fabrike radnicima. Istorija jugoslovenskog radničkog samoupravljanja, <https://fabrikeradnicima.com/> (7. X 2025).

Онлајн изложбена поставка дигиталних докумената *Фабрике радницима* постављена је поводом обележавања седамдесет и пет година од прокламовања радничког самоуправљања, званично уведеног јуна 1950. године као специфичног модела уређења југословенске привреде и друштва. У краћем уводном тексту аутори изложбе подсећају да је до увођења система самуправљања дошло након раскола између Тита и Стаљина 1948. године и да оно убрзо постаје један од носећих стубова Друге Југославије. Као главни циљ изложбе истакнут је мотив да се на темељу изворне грађе охрабри критичка рефлексија о томе шта је самоуправљање заиста представљало и да се отвори простор за његово поновно промишљање. У сарадњи са Архивом Југославије приказана је архивска грађа из низа различитих фондова, а сав материјал је сврстан унутар следећих седам целина: *Увођење радничког самоуправљања*, *Радничко самоуправљање у привреди*, *Самоуправљање у широм друштву*, *Побуне у систему: штрајкови и протести*, *Жене у самоуправном систему*, *Гласови самоуправљач(иц)а*, *Самоуправљање и свет*. Свако поглавље садржи краћи текст на српском и енглеском језику, сигнатуре неколико докумената са линковима ка скеновима

у pdf формату, затим њихов опис са ознаком броја страна, а на крају је дат и списак одабране литературе. Требало би поменути и да су доступна документа вероватно због ограниченог смештајног капацитета похрањена на Гугл драјву, тј. одвојено од презентације.

Упутство за предају рукописа

Годишњак за друштвену историју објављује студије, расправе, чланке и историјске изворе на српском и на енглеском језику. Радови морају бити оригинални и фокусирани на друштвену историју, до сада необјављени или послати за објављивање у другим часописима.

Прва страна текста треба да садржи: наслов рада на српском и енглеском језику, име аутора, звање и титулу аутора, годину рођења, назив институције у којој је аутор запослен и е-адресу аутора. Текстови морају да садрже апстракт до 100 речи на српском и енглеском језику, као и резиме на енглеском језику, односно на српском уколико је текст на енглеском језику. Аутор је дужан да пошаље кључне речи од пет до осам речи на српском и енглеском језику, као и списак литературе и извора коришћених у раду.

Предати текстови морају бити на ћирилици у формату .doc Microsoft Word-а, не дужи од 25 страна А4 формата (1800 карактера по страни са размацима) тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме), у фонту Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. Фусноте треба да имају величину слова 10, уз једноструки проред. Фотографије слати у минималној резолуцији од 300dpi, у формату .jpeg или .tif.

Текстове приложити у електронској верзији, на адресу:
g.drustvena.istorija@gmail.com

Сви пристигли рукописи (студије, истраживања, прилози) достављају се спољним рецензентима након иницијалне евалуације од стране главног и одговорног уредника.

Процес рецензија је строго анониман при чему се име рецензента ускраћује аутору, и обрнуто. Рецензент има право, по сопственој одлуци да открије идентитет аутору, али је пракса да оба идентитета остану сакривена.

Сваки текст прегледа најмање два рецензента, стручњака за област на које се рецензирано дело односи, чиме се обезбеђује квалитет и аутентичност чланака. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно/наставно звање као аутори радова.

Сви рукописи прихваћени за штампу морају да имају позитивне рецензије, као и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рукописи достављени редакцији часописа Годишњака за друштвену историју се не враћају

Редакција неће разматрати радове који не поштују наведене критеријуме

Упутства за писање напомена и библиографија

Библиографски подаци у фуснотама:

1. име и презиме аутора,
2. наслов дела: књиге или чланка, часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача),
3. место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
4. број стране цитата

Необјављена грађа – ***навођење докумената из архивских фондова:***

Навести цео назив архива, назив и број фонда, број фасцикле или кутије, број јединице и назив документа, а касније наводити скраћено.

Архив Југославије (АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ (180), Ф7, л. 12. Петогодишњи план инвестиција за потребе кинематографије у ФНРЈ. (у даљем тексту: АЈ, 180, ф7, л.12, Петогодишњи план инвестиција...)

Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију 65, фасцикла 185, јединица 580, Протест против осамсатног радног времена, Трговачка обртничка комора у Загребу 7.1.1921. (у даљем тексту: АЈ, 65–185–580, Протест против...)

Објављена грађа

Јутарњи рапорт о судару електричног трамваја и фијакера, 28.2.1904, *Живети у Београду 1890–1940. Документа управе града Београда,* књига 6, приређивачи Милан Ристовић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Горан Милорадовић, (Београд: Историјски архив Београда, 2008), 498–499.

Цитирање монографије:

Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 443.

Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, 450.

Цитирање чланака из часописа, зборника, новина:

Милан Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године (Прилог имагологији Балкана)", *Годишњак за друштвену историју,* 24, 3 (2017), 11.

Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године", 8–10.

Gavin Bowd and Anton Mioara, "Peak Dictatorship: Ceaușescu's State Visit to Great Britain, June 1978." *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 715. www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711. (pristupljeno 05.11.2019)

Bowd, Mioara, "Peak Dictatorship", 716.

Rogers Brubaker, "Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism", *The State of the Nation*, edited by John Hall, (Cambridge University Press, 1998), 272–306.

Brubaker, "Myths and Misconceptions", 273.

Милутин Чолић, „Филмска дискриминација", *Политика*, 19. март 1968, 5.

Навођење чланака са Интернета:

Wolfgang Schmale, "Processes of Europeanization", in*: European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz, URL: http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (pristupljeno 05.11.2019).

Dilek Barlas, "Post-war Economies (Turkey)", in: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016–01–05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (pristupljeno 03 11.2019)

Упутство за састављање списка извора и литературе

Начин приказивања списка извора и литературе се разликује од навођења у фуснотама.

Списак извора и литературе се наводи латиничним писмом, по абецедном реду. Уколико је издање на ћирилици, ставити у загради након навода да је на ћирилици. Прво се наводи презиме, затим име аутора, наслов дела, место, издавач и година.

Најпре се наводе необјављени извори, па објављени, а затим списак литературе.

Spisak izvora i literature:

Arhiv Jugoslavije. Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ. fond 180.

Arhiv Jugoslavije. Ministarstvo za trgovinu i industriju. fond 65.

Politika

Živeti u Beogradu 1890–1940. Dokumenta uprave grada Beograda, knjiga 6, priređivači: Milan Ristović, Dubravka Stojanović, Miroslav Jovanović, Miroslav Perišić, Goran Miloradović. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2008. (ćirilica)

Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. (ćirilica)

Ristović, Milan. „Le Canard Suvage i Majski prevrat u Beogradu 1903. godine (Prilog imagologiji Balkana)“. *Godišnjak za društvenu istoriju,* 24, 3 (2017), 7–26. (ćirilica)

Bowd, Gavin and Mioara, Anton. “Peak Dictatorship: Ceauşescu’s State Visit to Great Britain, June 1978”. *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 711–737 www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711 (05. 11. 2019)

Brubaker, Rogers. “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”. *The State of the Nation*, edited by John Hall, Cambridge University Press, 1998, 272–306.

Навођење чланака са Интернета:

Schmale, Wolfgang. "Processes of Europeanization". *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz. URL: http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (pristupljeno 05.11.2019).

Barlas, Dilek. "Post-war Economies (Turkey)". *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Freie Universität Berlin: Berlin 2016–01–05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (pristupljeno 03.11.2019)

Submitting Manuscripts

The Annual for Social History is a peer-reviewed journal that publishes original new research in Serbian and English language. Manuscripts for consideration should focus on social history. Submissions should not been sent for publication elsewhere, or have been previously published.

Please mind the following guidelines in preparing a manuscript: The cover page should consist of the manuscript title, name of the author(s), academic title, and year of birth, institution and e-mail of the author. The cover page should also have a 100-words abstract, a resume, five to eight keywords, and the list of used references.

Manuscripts should be submitted in Microsoft Word .doc format, no longer than 25 pages (A4 size of approximately 1800 characters per page). The Annual for Social History use *The Chicago Manual of Style (17th edition), Notes and bibliography style* (https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html) as reference style for footnotes and bibliography. Font should be Times New Roman, size 12, line spacing 1.5. Footnotes should be in font size 10, single spacing. Photographs should be at least 300dpi resolution, in jpeg or tif formats.

Manuscripts should be sent to: g.drustvena.istorija@gmail.com

All submitted manuscripts (studies, research, contributions) are further submitted to external reviewers after the initial evaluation by the chief editor.

The process of review is strictly anonymous. The name of the reviewer is unknown to the author, and vice versa. The reviewer has the right, in its sole discretion, to disclose the identity of the author, but it is a practice that both identities remain hidden.

Each text is evaluated by at least two reviewers, experts in the field to which the peer-reviewed work relationships is, with which is ensured the quality and authenticity of the articles. Reviewers (both foreign and domestic) must have higher or the same scientific or teaching title as the authors of the papers.

All manuscripts accepted for publication must have positive reviews, as well as both reviewers recommended for publishing.

Please mind that the editorial board will not consider submissions that are not following this guideline.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за друштвену историју = Annual of Social History / главни и одговорни уредник Милан Ристовић. – Год. 1, бр. 1 (1994) – . – Београд (Чика Љубина 18-20) : Удружење за друштвену историју, 1994 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње.
ISSN 0354–5318 – Годишњак за друштвену историју
COBISS.SR-ID 102349831